

Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar

MŰHELYTANULMÁNYOK

**VÁROS ÉS AGRÁRRENDSZER A POLGÁROSODÁS
KORÁBAN (1850-1914)
(A MEZŐGAZDASÁG VÁLTOZÁSAI NAGYKANIZSÁN)**

Kaposi Zoltán

2008/4

2008. október

Szerkesztőbizottság:

Barancsuk János

Buday-Sántha Attila

Szabó Zoltán

Varga Attila (elnök)

Város és agrárrendszer a polgárosodás korában (1850-1914)
(A mezőgazdaság változásai Nagykanizsán)

Kaposi Zoltán

Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar
Pécs, Rákóczi 80, H-7622, Hungary
Tel: (36) 72- 501-599/3105
E-mail: kaposi@ktk.pte.hu

Web:

2008. október

Város és agrárrendszer a polgárosodás korában (1850-1914) (A mezőgazdaság változásai Nagykanizsán)

1. Bevezetés

A 19. században végbement iparosodás és polgárosodás időszakában a magyarországi városok hosszú időn át megőrizték korábbi gazdasági sokszínűségüket. Ennek egyik tipikus jegye, az volt, hogy – leszámítva a nagyobb ipari központokat - a városokban a foglalkoztatás és a jövedelemtermelés terén a mezőgazdaság sokáig meghatározó maradt, vagyis a városban élők jelentős része az agrárszférában is dolgozott; saját telkén, külső kertjében, szántóján tevékenykedett, esetleg mások földjén bér munkából szerezte jövedelmének jelentős részét.¹ A sok száz éves történeti fejlődés során a hazai városok nagy részében a polgári élet alapvető attribútumává vált a földdel való rendelkezés. Az általunk ismert és tanulmányozott városok esetében ez főleg a szőlőbirtok létét feltételezte: ha nem rendelkezett a polgár szőlővel, sokáig nem is nagyon fogadták be a városi polgári közösségbe. A városi népesség nagy részénél nem váltak szét az alapvető ágazatok, nem különültek el mereven egymástól a gazdasági tevékenységformák, hanem egyfajta vegyes foglalkozási rendszer alakult ki.² Ám az is megfigyelhető, hogy a piacgazdasági törvényszerűségek érvényre jutása egyre inkább professzionális gazdálkodót feltételezett, vagyis a 19-20. század fordulója felé elindult egy erőteljes specifikáció, aminek hatására ez a régi, több lábon álló gazdálkodói tevékenység némileg visszaszorult, ám továbbra is fontos maradt.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy a Dél-Dunántúl második legnagyobb városának számító Nagykanizsa³ gazdasági struktúrájában milyen szerepet játszott az agrárágazat; hogyan befolyásolta a mezőgazdaság a városi társadalom életét és működését, s hogyan alkalmazkodott az ágazat a sokat változó külső feltételekhez a polgári forradalmat követő 60 év alatt. Elemzésünkhöz külföldi és hazai levéltári és múzeumi forrásokat, nemzetközi és hazai szakirodalmat, statisztikai információkat, valamint korabeli kanizsai polgárok memoárjait használtuk fel. Azt várjuk, hogy írásunkban sikerül bemutatni a kanizsai agrárrendszer legfontosabb termelési tényezőinek változásait, valamint a városi mezőgazdaság működését és kapcsolatát más ágazatokhoz, s más városokkal való összevetés révén meg tudjuk fogalmazni azokat a különleges vonásokat, amelyek igen specifikussá tették a nagykanizsai agrárrendszert, s ezzel együtt a város működését.

¹ Ennek a kérdésnek egyre szélesebb az irodalma. Néhány fontosabb munka: Rúzsás, 1963, Bairoch, 1990, Bácskai, 2002, de Vries, 1984, Corfield, 1995.

² Kaposi, 2006a. 270-271.p.

³ Nagykanizsa népessége 1869-ben 15 000, 1910-ben mintegy 26 000 fő volt, s ezzel Pécs mögött lakosságszámát tekintve a térségben a második helyen állt, megelőzve Somogy megye székhelyét Kaposvárt. Lásd: Népszámlálások, 1869, 1910. adatait.

2. Az örökség: az uradalom és mezőváros a 19. század közepén

Nagykanizsa a 18. század eleje óta egészen 1848-ig olyan szabadalmas mezőváros volt, ahol a lakók a földesúr tulajdonát képező területek használatáért bérleti díjat fizettek. Az 1811. évi úrbéri szerződés szerint a városi közösség a kilenced megfizetése mellett évi 3000 forintot fizetett az urasági földek bérletéért, s ezen kívül a lakosok kisebb-nagyobb földek igénybe vételéért még egyéb juttatásokkal is tartoztak.⁴ Cserébe viszont a városlakók jelentős autonómiához jutottak. A városnak sikerült kihasználni a reformkor gazdasági konjunktúráját, amelynek során a Batthyány mezőváros a térség legfontosabb kereskedelmi központjává vált. Nagykanizsa⁵ azonban nemcsak egy mezőváros, hanem egy 31 000 hold kiterjedésű uradalom központja is volt.⁶ A város és az uradalom földbirtokszerkezete teljesen eltért egymástól, hiszen míg a város földterületének 80 %-át már a 19. század elején is az akkor mintegy 6500-7000 főt számláló mezőváros lakossága foglalta el.⁷ Nagykanizsa földbirtokstruktúrájában a polgári használat volt a domináns. Mivel a város területén alig volt szőlő, ezért a kanizsai polgárok előszeretettel vállaltak fel extraneusként szőlőket a szomszédos Festetics-uradalom közeli földjein (Látó-hegy, Bagola, Szentgyörgyvári-hegy), az Inkeyek pallini birtokán (Förhénc), avagy a Zichyek vrászlói uradalmához tartozó területeken (Miháldi), de jelentősebb szőlők voltak a kanizsai uradalom homokkomáromi részein is. A várossal szemben az uradalmi falvak többnyire kicsik voltak, általában alig pár száz lakossal rendelkeztek, így azokban jelentősebb úrbéri földbirtoklási arány nem jöhetett létre.

Az 1848. évi áprilisi törvények alaposan felforgatták az addigi földbirtokviszonyokat. Az úrbéri viszonyokat illetően olyan törvények születtek, amelyek egy sok száz éven keresztül élő tradicionális birtoklási rendszernek új kereteket szabtak. A földesúr által korábban a városlakóknak átengedett telkek (házhely, kert, rét és szántó) most a polgárok tulajdonába kerültek. Ezek a földek eddig a nagybirtok keretén belül helyezkedtek el, most viszont szabad polgári tulajdonná váltak. Az ilyen telkek után a földesúrnak az állam fizetett kárpótlást a következő fél évszázad folyamán. Nagykanizsa város a 18. századtól nagyon sokat küszködött azért, hogy a földesurával szemben

⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL.) P 1313. Fasc. 207. 150-159.sz.

⁵ A város alapvetően két részből állt. A keleti része (Nagykanizsa) volt a nagyobb, míg a nyugati oldalon Kiskanizsa a lakosságnak csak a 30 %-át tömörítette. A keleti oldal lassan emelkedő, dombosabb, míg a nyugati oldal lapályos vidék volt. A két városrész között állt hajdan a vár, amit egy hatalmas mocsár vett körbe. Ez a mocsár (berek) választotta el a két városrészt egymástól. A város öt országosan is fontos közlekedési útvonal csomópontjában helyezkedett el, ugyanakkor 1861-től már vasútvonala és állomása is volt.

⁶ A tanulmányban szereplő összes területi adat katasztrális holdban van megadva.

⁷ A területi arányokhoz lásd: MOL. P 1322. Fasc. 100. 377.sz. 1810-ben Kanizsa határa 12 952 holdat tett ki. Ebből 10 322 hold volt a városlakók birtokában, 2630 hold esett az uradalomra.

contractualista jellegét bizonyítsa, s ezzel kiváltságos státuszt érjen el. A korábban emlegetett úrbéri szerződések pontosan ezt biztosították: a város lakói sokkal szabadabban, nagyobb autonómiával élhettek, és a földesúrhoz való kapcsolatuk lazább volt. Am a kérdés most az volt, hogy a város földjei úrbéres jellegűnek vagy szerződésesnek minősíthetők, vagyis ki fizeti meg a szabadságot: az állam kárpótolja a földesurat vagy a polgárok fogják a földet megváltani az elkövetkező időkben? Az önkényuralom korában az országos gyakorlat a mezővárosok esetében a városlakók önmegváltása volt, ami nagy anyagi terhet rakott a polgárság vállára, és sok esetben elvitte fejlesztési forrásaikat, megtakarításaikat.⁸ De nem csak a föld hovatartozása volt kérdés, hanem az is, hogy az addigi majorsági és polgári termelési rendszer hogyan fog átalakulni, hiszen a köztük lévő kapcsolatok is jelentősen lazultak. A majorság az úrbéri törvények értelmében elveszítette robotos munkaerejét (vagy a robot megváltásáért kapott összeget), ugyanakkor a továbbiakban földjei megművelésére bémunkát kellett alkalmaznia; míg a másik oldalon a városlakók esetében munkaerőkapacitás-fölösleg halmozódhatott fel.

3. A nagybirtokrendszer felbomlása és a polgári tulajdon kialakulása 1850 után

Látható tehát, hogy a mezőváros és az uraság földbirtoklása számos megoldatlan problémát rejtett még a szabadságharc bukása utáni időszakra, amelyet már az új jogi feltételrendszer közepette kellett megoldani. Az 1811. évi úrbéri szerződést a városiak az 1848. évi törvényeket egyoldalúan értelmezve már a forradalom évében felmondták, amikor is a városi közösség kinyilvánította, hogy a továbbiakban nem kíván a földesúrnak adózni.⁹ A herceg Batthyány-család a törvények miatt a kanizsai uradalom területén elveszített 185 úrbéres egész telket, több mint 28 000 robotnapot, 496 forint füstpénzt, és egyéb természetbeni juttatásoktól is elesett.¹⁰ Ez az uradalomnak azonnali bevételkiesést jelentett, amit persze megpróbált más bevételi lehetőségek után nézve kompenzálni. Ne feledkezzünk meg ugyanakkor arról sem, hogy az áprilisi törvények szerint a korábban adómentesnek minősülő nemesek most adókötelesé váltak. Az új törvények alapján 1848-ban Zala megye nemeseire 120 000 forintot vetettek ki, amiből a kanizsai uradalmat 1757 13/24 sessióra számolva, s egy sessiót 2 forint 12 krajcárral véve, összesen 3866 forint 57 krajcár sújtott. Ezt két részletben teljesíthették: az uradalom pénztárából 1848. november 5-én 1601 forintot, míg 1849. június 30-án 2265 forintot fizettek be adóként a főszolgabírói hivatalnak.¹¹

---

⁸ Tóth, 1975. 297-298.p.

⁹ Barbarits, 1929. 47.p.

¹⁰ MOL. P 1313. Fasc. 207. 369-383.sz.

¹¹ Thúry György Múzeum (a továbbiakban: TGyM), 16/2005. Gy.sz. Az eset Batthyány Fülöp hercegnek a Királyi Helytartótanácshoz 1861. április 30-án írt leveléből ismerhető.

Mivel a földesuraknak igen nagy szüksége volt pénzre, ezért országosan is elterjedt szokássá vált a fölös urasági földek bérletszerű hasznosítása. Mivel a társadalom jelentős tömegei 1848-ban sem jutottak földhöz, így amennyiben a földesúrnak voltak nem használt földjei, azokat ki lehetett árendálni. Nem véletlen, hogy amit lehetett, azt az 1850-es évek legelején megpróbált a herceg jószágkormányzója bérbe adni. Így például 1850-ben Nagy Elek, felesége Granatáv Carolina és Pákozdy Ferenc mérnök kapta meg annak lehetőségét, hogy a kanizsai uradalomhoz tartozó homokkomáromi kerületben és a zsigárdi pusztában létező tiszti lakot és gazdasági épületeket, valamint az ott található szántókat évi 5000 pengőforintért használja.¹² Egy másik jelentős bérleti szerződést az 1850/60-as évek fordulóján sikerült kötni, amikor is három kanizsai polgár, Albanich Flórián, Koch Mihály és Brayer Gyula a város határában 37 helyen lévő (de jelentős részben mégiscsak egymás mellett lévő telkeket), összesen 855 hold nagyságban vette bérbe a hercegtől.¹³ Hogy mennyire kellett a pénz a nagy jövedelmeket elvesztő uraságnak, azt jól mutatja, hogy bár sokszor csak igen csekély bevételek származtak a kisbérletekből, ám mégis folytatni kellett a kiárendálást. Ugyanakkor azt is tudjuk egy jószágkormányzói levélből, hogy az 1850-es években több évre kiadott homokkomáromi terület nem hozott nagyobb hasznot, mint amikor majoros erővel művelték meg.¹⁴ Az 1850-es években a kanizsai uradalom tiszta jövedelme 55-60 000 ezüstforint között mozgott, amit a későbbiekben sikerült jelentősen növelni.¹⁵ Ehhez tegyük hozzá, hogy a birtokgazdálkodással személyesen is sokat foglalkozó Batthyány Fülöp herceg stratégiája bevált: a földesúr jól érzékelte, hogy Kanizsán nem érdemes harcolni a földekért, így figyelmét két dologra összpontosította. Egyrészt a városban a reformkor során egyre több ingatlant szerzett meg, avagy építtetett, amiért igen komoly bérleti összeghez jutott a későbbiekben,¹⁶ másrészt pedig saját kezben csak az erdőgazdálkodást tartotta meg (a szénben ritka vidéken a fakitermelés és értékesítés jó üzletág volt mindig); harmadrészt pedig az uradalom falvaiban lévő területeire összpontosítva próbálta a gabonakonjunktúrát kihasználni.

A földesúr próbálta menteni a menthetőt, ezért megindított egy csomó visszahelyeztetési pert a városiak ellen, vagyis akik 1848-49 során megtagadtak valamilyen adófizetési kötelezettséget, azoktól azt most bíróság előtt próbálta meg behajtani. Ennek során sok kanizsai polgár ellen folytattak le peres eljárást, amely jogesetek arról szóltak, hogy a városlakók korábban irtásföldeket foglaltak el. Ezek a perek 2-3 évig is eltartottak, amelynek végén a bíróság

---

¹² MOL. P 1322. Fasc. 71. 461-464.p.

¹³ TGyM. 16/2005. Gy.sz. Haszonbérleti szerződés (é.n.)

¹⁴ TGyM. 16/2005. Gy.sz. 1857: „A kanizsai uradalmi pénztári kivonatra vonatkozó észrevételek.”

¹⁵ Ugyanott.

¹⁶ TGyM. 16/2005. Gy.sz. 1866. „Kimutatás az 1866-ik évi jövedelmi s házbéri adóról, az ezek után fizetendő pótdadó nemekről a Kanizsai Uradalomban”

világosan kimondta, hogy „*a nagykanizsai határban a legeltetési jog világosan fenn van tartva s kikötve*” a földesúr számára, így a foglalások jogtalanok voltak.¹⁷ Hasonlóan járt el az uradalom – más jogi lehetősége már nem is volt – a nem mezőgazdasági jellegű bérletek díjának behajtása esetén is. Így például 1854-ben Novakovics József kanizsai lakos ellen indított pert, mivel az 1848-ban az uradalomtól kibérelt boltért még 1853-ban sem fizette meg a 40 forintot, ezért az elmaradt 230 forintos bérleti összeget követelte az uraság.¹⁸ Természetesen az 1850-es évek elején az uradalom bevételeinek csökkenése és a kiadások növekedése miatt a beruházási – építkezési tevékenység is visszaesett, így csak a legszükségesebb javításokat végezték el.¹⁹ Az elmaradt, lecsökkent urasági bevételek persze nemcsak a kanizsai uradalomban jelentkeztek, hanem a Batthyányak többi latifundiumában is. Nyilván nem véletlen, hogy Fülöp herceg az érdi uradalmat eladta báró Sina Györgynek.²⁰

Nemcsak a földesúr próbált kiárendálni mindent, ezt tette a város is. A megváltozott feltételek közepette ugyanis a városnak is új bevételekre volt szüksége, amit főleg a szabadságharc okozta anyagi veszteségek (a horvát hadsereg okozta rablások; a bizonytalan idők miatt a kereskedők egy részének elköltözése; az adóbevétel csökkenése stb.) magyaráztak. Ezt mutatja többek között az, hogy a város erdejében a gubacsszedés jogát az 1850-es évek első felében licit útján a városban élő gazdag zsidó kereskedőknek, Leszner Bernárdnak és Löwinger Imrének adták bérbe évi 975 forintért, akik egészen 1856-ig rendelkeztek ezzel a joggal.²¹ Szintén hasonlót láthatunk abból az 1857. évi iratból, amely szerint a kanizsai polgárok közül 76 fő kapott kisebb-nagyobb városi földet egy éves használatra, ebből a földbérletből 755 forint bevétele származott a városnak. A bérlők között nemcsak korábbi szegények és agrárfoglalkozásúak, hanem iparosok is voltak. Hogy nem feltétlenül a gazdagok bérelték a földeket, arra az utal, hogy egy évvel később a városi jegyző még azt írja, hogy a 755 forintból 671 forintot még mindig nem fizettek be a bérlők.²² A városi bevételek között továbbra is fontos maradt a belsőpiaci helypénz és a marhavásárokon szedhető helypénz, ezek együttes összege 1856-ban 2317 forintot tett ki.²³

Az 1850-es évek elején természetesen a városi lakosság is új jogi feltételek közé került, hiszen minden városlakó egyenlő polgári státuszhoz jutott, ugyanakkor a

---

¹⁷ Zala Megyei Levéltár (Továbbiakban ZML) Urbéri törvényszék. Urbéri perek 1855-1914. Nagykanizsa, Kiskanizsa. 1853.

¹⁸ MOL. P 1322. Fasc. 71. 654.

¹⁹ MOL. P 1330. Fasc. 6. 478-479. Az 1850-51. évi elszámolás és tervezet szerint tatarozásra, épületjavításra összesen 3473 forintot fordítottak, amely a reformkori 10-15 000 forinthez képest jelentős csökkenés.

²⁰ MOL. P 1322. Fasc. 116. 264-274.sz.

²¹ ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 4. 1850-1857. 1850. Gubacsszedési szerződés.

²² Ugyanott: 1857.

²³ ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 4. 1857. október 30.

földesúr ráhatása a város lakosságára nagyban csökkent: megszűnt az uraság bíraskodási joga, nem szólhatott bele a városirányításba stb. Nyilván ennek köszönhető, hogy Kanizsa lakossága felbátorodott, s az 1811. évi úrbéri szerződést önkényesen értelmezve birtokfoglalásokat hajtott végre. Ennek a folyamatnak a legjelentősebb eleme egyértelműen a Szabadhegy kialakítása volt. Szabadhegy Kanizsa város keleti határában, a Sánc település melletti dombnak volt a neve (régebben Irtási dűlő névre hallgatott), a korábbi szerződés szerint közös föld volt, ahol a lakosok irtásokat alakítottak ki. A szerződés szerint a földesúrnak és a városi lakosoknak is joga volt ott legeltetni akkor, ha a másik fél is használta ezt a földterületet. 1851-ben azonban 25 városlakó közösséget alakítva önkényesen megkezdte a Szabadhegyen önálló szőlőföldek kialakítását, amelynek során felmérték a földet, s kipurcellázták a területet. Cselekedetük indokaként arra hivatkoztak, hogy az eltelt idők során az uradalmi birkák legeltetése miatt a lakosok károkat szenvedtek (a szerződésben rögzített 500 helyett az uradalom már 8000 birkát tartott majorságában és a közös legelőkön),²⁴ s a szerződés szerint az uradalom addig legeltethet ezen a földön, amíg a város is legelteti saját nyáját. Ám ennek most vége, hiszen a város most megszünteti a legeltetést, így az uradalom sem használhatja a földet. A megalakult hegybirtokosság 1850. március 25-én létrehozta az alapszabályát („Szőlőhegy rendszabályok”), amelyben pontosan szabályozták a szőlőföldek használatát. A renitens és bátor polgárok között jeles kanizsai személyiségek, iparosok, tisztviselők is szép számmal előfordultak. Természetesen az uradalom tiltakozott, bírósági pert kezdeményezett az egyoldalú földfoglalás ellen, ám a korabeli állapotok miatt gyors megoldást nem lehetett várni. Végül is a bíróság visszahelyezte jogaiba az uradalmat, aminek hatására *„a birtokosság az uradalom által utasítva lett, hogy pusztuljon ki a hegyből, s állítsa vissza az irtásföldet azon állapotba, amiben volt, mint közös legelőtérré, hogy a legeltetés akadály nélkül folytattassék”*.²⁵

A hegyközség azonban nem hagyta magát, s bár az ítélet a szabadhegyi szőlőtelepítést, az utak kialakítását, a közkút és a présházak megépítését lelassította, ám végül is 1858-ban sikerült pontot tenni a folyamat végére, amikor is a közösség megegyezett az uradalommal. Hozzá kell azonban tenni, hogy Szabadhegy kérdésének megoldása részét képezte az általános legelő-elkülönítési eljárásnak, vagyis az uradalom azért enyhült meg a hegyközséggel szemben, mert addigra rendeződött a közös földekre vonatkozó kérdések zöme, s az uraság nagy összegű kárpótlási papírhoz jutott. A megoldásban az urambátyám világ klasszikus elemeit lehet megfigyelni, amikor is a rokonsági és baráti kapcsolatokat kihasználva lehetett eredményt elérni. Az egyik szabadhegyi polgár-ügyvéddel jó barátságban és rokonságban lévő Sényi Gábor (a herceg Batthyány-uradalmak kormányzója) személyesen „ereszkedett le”

---

²⁴ Simonffy, 1971. 132.p.

²⁵ Tersánczky, 1887. 37.p.

Kanizsára. A hegyközség gazdái a szó szoros értelmében dicshimnusz zengedeztek a kormányzóról, feleségéről, családjáról, etették, itatták és vezetgették az igazgatót, aminek meg is lett az eredménye: A jószágigazgató a herceg nevében gyakorlatilag átadta a szőlőhegyet a gazdáknak, s ezzel Szabadhegy valóban a polgári szabadság és a közösség összetartozását szimbolizáló motívummá vált a kanizsaiak szemében.²⁶

Az 1850-es években a földbirtoklás legnagyobb kérdése a földesúri és a városi földek jogi hovatartozásának tisztázása és egymástól való területi elkülönítése volt. Kanizsa határa a 19. század közepe táján még mindig fele részben erdő és legelő volt, amelyet az 1811. évi contractus szerint a városiak és az uradalom közösen használhattak. Ám az is tény, hogy az uradalom majorsága révén jobban rá volt szorulva a legelőkre, mint a városiak közössége; mivel az uradalom nagy tömegű állatot tartott, így igyekezett minden lehetőséget megragadni a földek kihasználására. A törvények szerint el kellett osztani a közös földeket, s ez – kanizsai specifikumként, egyben eltérve az országos gyakorlattól – egybekapcsolódott a város és az uradalom kapcsolatának ártérkelődésével. Kanizsa város ez ügyben viszonylag jól állt, hiszen az 1811. évi szerződésben a földesúr és a városlakók erdőit már sikerült egymástól elválasztani, így most már csak a legelők elkülönítése volt vissza. Az elkülönítés eredményeképpen a földek eloszlása továbbra is egyenlőtlen maradt a város és az uradalom között: a terület óriási többsége a polgárok tulajdonába került.²⁷ Végül is nem járt rosszul a város, hiszen eszmei alapú jobbágytelkenként mintegy 33 holdnyi erdőt és legelőt kaptak, ami hozzávetőlegesen kétszerese volt a zalai átlagnak.²⁸ A közös területek szétválasztásával ugyanakkor az is tisztázódott, hogy a korábban 31 000 holdas uradalomnak mintegy egyharmada (9907 hold) maradt meg a földesúrnak hitbizományi földként, vagyis a Batthyányak a jobbágyfelszabadítási törvény s annak végrehajtásaképpen elvesztették korábbi nagybirtokuk kétharmadát.²⁹

Lezárult az 1850-es évek közepén a kárpótlás kérdése is. Az úrbéri bíróság előtt az uradalom eleinte a város szerződéses jellegét bizonygatta, ám a későbbiekben – kihasználva az állami kárpótlás lehetőségét – mind a városnak, mind az uradalomnak az volt a praktikusabb, ha elismerik a város úrbéri jellegét, s ezzel mindenki jól jár. A soproni földtehermentesítési bizottmány 1857. évi határozata elismerte a város úrbéri jellegét, így az uradalom hozzá jutott 52 221 forintnyi kárpótlási tőkéhez.³⁰

²⁶ Nagyon jellemző a kanizsai polgárok öröme, hogy a bográcsot, amelyben az ünnepi étel főtt, hosszú időn át megőrizték, s majd csak 1874-ben adták el. Lásd: Tersánczky, 1877. 41.p.

²⁷ TGyM. 16/2005. Gy.sz. „Nagy-és Kiskanizsa és az uradalom birtokairól szóló rövid számolás.” 1.p. (év nélkül)

²⁸ Simonffy, 1972. 138.p.

²⁹ MOL: P 1313. Fasc. 145-146. Nagykanizsa 1885.

³⁰ MOL. P 1313. Fasc. 206-207. Kanizsa úrbéri pere. 1857.

Az 1850-es évek végére tehát a kárpótlási és tulajdonjogi kérdések rendeződtek, a kanizsai társadalom számára a föld tiszta, forgatható és terhelhető tulajdonként jelent meg, ugyanakkor persze a város kezében lévő erdő és legelő értelemszerűen továbbra is közösségi kezelésben maradt. Kanizsa lakossága megmenekült az önmegváltás nem kis terhétől, ami különösen a város szegényebb, agráriusabb nyugati felében okozott volna komoly anyagi problémát.

4. Földtulajdonosok és birtokok Kanizsán a dualizmus korában

A hazai földbirtokszerkezet a dualizmus korában nagyon sokat változott. Az egész országban nőtt a szántóterület, az ártéri erdők jelentős részét kiirtották, hatalmas mocsarakat csapoltak le stb. Nézzük meg, hogy Kanizsán milyen változások következtek be e téren.

1. táblázat

Kanizsa város határának kiterjedése és tulajdonosai 1871-ben³¹

	<i>szántó</i>	<i>kert</i>	<i>rét</i>	<i>szőlő</i>	<i>Legelő</i>	<i>erdő</i>	<i>nem termő</i>	<i>összesen</i>
Nagykanizsai Birtokosok	1000	228	541	79	-	-	-	1848
Kiskanizsai Birtokosok	1885	220	1139	100	-	-	-	3344
Más település Birtokosai	136	3	36	1	-	-	-	172
Vasúti Társaság	113	-	23	-	-	-	-	136
Batthyány-majorátus	253	16	802	-	17	667	-	1755
A város tulajdona	44	5	76	-	1115	3843	569	5652
<i>Összesen</i>	<i>3431</i>	<i>472</i>	<i>2617</i>	<i>180</i>	<i>1132</i>	<i>4510</i>	<i>569</i>	<i>12 907</i>

A város és a hozzá tartozó külső határ összterülete 1871-ben 12 907 holdat tett ki. Ebből 569 hold (4,4 %) terméketlen földnek minősült (ez volt a város belterülete), a maradék 12338 holdnyi terület jelentette a mezőgazdaságilag hasznosítható földet.

Nagykanizsa földbirtokosai alapvetően négy nagyobb csoportba sorolhatók. Mindegyik csoport egy sajátos gazdasági entitást jelentett a város életében. A kontinuitásból következően régtől fogva meghatározó volt az uradalom

³¹ ZML. Nagykanizsa város levéltára. (Külön kezelt egység.) „Kis-és Nagykanizsa Város Birtok főkönyve a hitelesített adó-cataster szerint. 1871. október 5.” A terjedelmes irat tételesen sorolja fel a kanizsai határ tulajdonosait. A táblázat elemzése kapcsán jelentős egyszerűsítéseket hajtottunk végre, s ennek során a tizedektől eltekintettünk az összesítések során.

birtoklása; az 1850-es évekbeli szabályozás révén alakult ki a két városrész tulajdonában lévő közös föld, illetve mellette még más intézményi tulajdonosok is megjelentek; míg a harmadik csoportot a városlakók birtokai képezték, míg a negyedik csoport a 19. század második felében létrejött gazdasági társaságok földbirtokaiból állt. A továbbiakban ezeket a földtulajdonos csoportokat vesszük szemügyre.

4.1. A Batthyány-majorátus és más nagybirtokosok

A dualizmus korában Kanizsán a herceg Batthyány-család volt a legnagyobb birtokos. A 19. század második felében három Batthyány rendelkezett a mindenkori majorátussal. 1806-tól 1870-ig Batthyány Fülöp viselte a hercegi címet, s ezzel élvezte a hercegi hitbizomány anyagi előnyeit.³² Fülöp herceg viszonylag jó kapcsolatokat alakított ki a várossal, így Kanizsa lakói gyakran számíthattak patriarchális jótéteményekre.³³ (Tegyük hozzá, hogy Fülöp hercegnek olyan földjei is voltak, amelyek nem tartoztak a majorátushoz, s így a kanizsai uradalomhoz is csak annyiban kapcsolódnak, hogy közös volt a jószágok központi – körmendi és bécsi – igazgatása. A Fülöp herceg halála után készült felvétel szerint az unokahúgaira hagyott saját földjeinek és egyéb ingatlanainak értéke mintegy 7 millió ezüstforintot tett ki.³⁴)

Mivel Fülöp hercegnek nem voltak gyermekei, így halála után a hercegi cím visszaszállt a 18. század közepén a kanizsai uradalmat megvásárló Batthyány Lajos nádor testvéreinek (a Batthyány család ún. pinkafői) ágára. Ennek megfelelően 1870-1883 között Batthyány Gusztáv (1808-1883) viselte a hercegi címet s birtokolta a majorátust. Batthyány Gusztáv már igen idősén kapta meg a birtokokat. A herceg 1833 óta nem élt Magyarországon; előbb Milánóba, később pedig Angliába került, ahol lótenyésztéssel és lóversenyzéssel foglalkozott.³⁵ Halála után fiára, Batthyány Ödönre szálltak a birtokok. Ödön még Itáliában született, ám apja 1840-ben hazaküldte Magyarországra, ahol nagybátyja, Kázmér gróf nevelte. Batthyány Ödön herceg 1914-ig irányíthatta a hitbizományt,³⁶ ami után Batthyány-Strattmann László, a híres szemorvos vette

---

³² Zimányi, 1962. 7.p.

³³ Barbarits, 1929. 44.p.

³⁴ Baranya Megyei Levéltár. Batthyány-Montenuovo uradalmi levéltár. Fasc. 457. 1871. június 1. Családi szerződés.

³⁵ A Batthyányak nemzetsége, 2007. 28-29.p.; illetve Rákossy, 2006. 182.p.

³⁶ MOL: P 1313. Fasc. 145-146. Nagykanizsa 1885.; illetve: P. 1313. Fasc. 148. Nagykanizsa 1915-1917. Zimányi, 1962. 7.p.

³⁶ Barbarits, 1929. 44.p.

³⁶ Baranya Megyei Levéltár. Batthyány-Montenuovo uradalmi levéltár. Fasc. 457. 1871. június 1. Családi szerződés.

³⁶ A Batthyányak nemzetsége, 2007. 28-29.p.; illetve Rákossy, 2006. 182.p.

³⁶ MOL: P 1313. Fasc. 145-146. Nagykanizsa 1885.; illetve: P. 1313. Fasc. 148. Nagykanizsa

át a majorátust, s viselte a hercegi címet. A trianoni elcsatolások miatt viszont a herceg elvesztette a hitbizományhoz tartozó Dráván túli ludbregi uradalmat, ugyanakkor az enyingi uradalom már a korábbi testvéri osztzkodásoknál kikerült a majorátus rendszeréből. Így a hitbizomány már csak a körmendi és a nagykanizsai uradalom területére csökkent; 1925-ben a két uradalom összterülete 23 000 hold volt.³⁷

A hitbizományi rendszer hosszú időn keresztül védte a földeket, így a Batthyány famíliának jelentős jövedelmei származtak a négy nagy uradalomból. A Batthyány hercegek soha nem éltek Nagykanizsán, birtokaikat általában nem látogatták, így az itteni épületeik a tiszttartónak és az erdőhivatalnak voltak a központjai. Nagy problémát jelentett, hogy igen idős korban kapták meg a birtokokat a hercegi címet betöltő családtagok. Fülöp hercegnek a reformkorban még számos gazdasági újítása volt, ám az 1850-60-as években már nem foglalkozott földjeivel. Batthyány Gusztáv tevékenysége egyenesen katasztrófát jelentett a családi vagyon szempontjából, hiszen hazai földjei nagy részét eladogatta (gyakorlatilag abból finanszírozta költséges angliai életét), uradalmaival nem foglalkozott, azokat hosszú távon bérbe adta; az uradalmak központjaiban lévő értékeitől is megszabadult, a nagykanizsai kastélyban lévő bútorokat a családi központba, Körmendre vitette.³⁸ Jellemző, hogy az 1884. tavaszán felvett leltárban semmiféle ingóság nem volt már a nagykanizsai épületekben.³⁹

Mindebből világosan látszik, hogy Nagykanizsa a Batthyányaknak a 19. század második felében csak jövedelemforrásként volt lényeges: kanizsai uradalom (benne a városi birtokkal) mintegy 10 000 holdas területe még mindig tekintélyes jövedelmet biztosított számukra. Nem használt a város fejlődése szempontjából az sem, hogy a hercegek nem játszottak ebben a korszakban gazdaságilag kezdeményező szerepet, nem hoztak létre ipari vállalatokat, új beruházásokat stb. Ez azért is érdekes, mivel a Batthyány-család több tagjához is számos инвестиáció kapcsolódik. Így például Batthyány Károly gróf a 18-19. század fordulóján Burgauban pamutfonó üzemet alapított;⁴⁰ Batthyány Lajos gróf az ikervári cukorgyáráról is híres volt stb. (A Dél-Dunántúlon ez nem meglepő, hiszen Pécs és Kaposvár esetében sem játszottak a mindenkori földbirtokosok, arisztokraták gazdaságilag aktív szerepet.)⁴¹

---

³⁷ Magyarország földbirtokosai és földbérlői, 1925. 420.p.

³⁸ MOL. P 1320. Fasc. 7.y. 114.p. Ezen irat szerint Gusztáv gróf eladta a mozsgói és az üszögi uradalmakat, amelyek a bécsi bankár és nagykereskedő Biedermann-família kezébe kerültek, s a későbbiekben igen jelentős fejlődésen mentek keresztül.

³⁹ MOL. P 1313. Fasc. 139. 268.p.

⁴⁰ Hausmann, 2007. 144.p.

⁴¹ Kaposi, 2006c. 34.p.

A herceg Batthyány családnak a különböző szerződések, egyezségek, birtokeladások következtében az 1870-es évek elejére a város határában lévő területe 1756 holdra zsugorodott. A majorátus itteni földjének fele rét, másik része főleg erdő volt, amit kisebb szántó, kert és legelő egészített ki. A 253 holdas szántó nyilvánvalóan nem nagy terület, de természetesen a város határában lévő Batthyány-földek mezőgazdasági termelése az uradalom egészének működésébe integrálódott, vagyis amikor azt mondjuk, hogy a Kanizsán csak 253 hold szántó volt, akkor azt is látni kell, hogy ez a terület egy 3721 holdas szántóállomány része volt. A földesúri rét és az erdő nagyobb aránya ugyanakkor azt sejteti, hogy a hercegi földeken egyre inkább az állattartás és az erdőgazdaság dominálhatott. A nagybirtok földje persze nemcsak az úrbéri tárgyalások miatt fogyott, amit jól mutat az 1860-as évek elején felvett hitbizományi leltár jegyzéke is: az idők során Batthyány herceg kisebb földeket adott el, többek között 1851-ben Albanich Flórián városbírónak 654 négyszögölnyi területet 908 forintért, 1855-ben „*eladattatott Kanizsai Városnak a templom előtti raktár területe 2625 forintért*”.⁴² 1859-ben a helyben létrehozott Gőzmalom Társaságnak is adott el földet 1050 forintért, s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a vasúti társaság által megvett földek egy része is a hercegé volt korábban. Néha persze az is előfordult, hogy valamelyik Batthyány vett is némi földet, mint például Fülöp herceg 1863-ban a vasút mentén.⁴³ Batthyány Gusztáv korszakában még tovább csökkent a hitbizomány földterülete.⁴⁴ Jegyezzük meg, hogy a hercegi földek fogyása nem kuriózum a magyarországi gyakorlatban, hiszen *Eddie Scott* kutatásai szerint a nyugat-magyarországi területek általános tendenciájáról van szó.⁴⁵ Kezdetben az úrbéri elkülönítések, később pedig a piaci folyamatok és a jövedelmezőségre való törekvés kényszerítette a földesurakat birtokaik egy részének eladására.⁴⁶ Az is tény, hogy a relatíve magas művelési költségek és az 1880-as évektől csökkenő, majd később stagnáló gabonaárak egyértelműen a bérletek felé tolták az uradalom tulajdonosait, így nem véletlen, hogy a világháború időszakának elején is a földek 80 %-a haszonbérlők kezén volt.⁴⁷

A hercegi birtokok fogyásával párhuzamosan zajlott le egy igen érdekes gazdasági és társadalmi folyamat Nagykanizsán és környékén. A 19. század utolsó harmadában a kanizsai polgárok között több olyan, korábban földdel nem rendelkező birtokos jelent meg, akik kisebb-nagyobb földvásárlásokat

⁴² MOL. P 1322. Fasc. 116. 328-336.sz.

⁴³ MOL. P 1322. Fasc. 116. 328-336.sz.

⁴⁴ MOL. P 1313. Fasc. 146. Hitbizományi leltár. Nagykanizsa, 1885. II. kötet

⁴⁵ Scott Eddie, 1999. 189.p.

⁴⁶ Ezeket a tendenciákat a trianoni területelcsatolás, valamint az 1920. évi földreform végrehajtása felerősítette, nem véletlen tehát, hogy a Batthyány hercegi földek is egyre kisebbek lettek.

⁴⁷ Burgenländische Landesarchiv. Abteilung Batthyány: Landesforschungsarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Erdőhivatali számadások, 1916-18. 1916.

végrehajtva vagy bérleteket kialakítva komoly földbirtokossá váltak. A nagykereskedőként és nagyiparosként működő Gutmann Henrik az 1850-es évek legelején megszerezte a város keleti határában a korábban a Festetics uradalomhoz tartozó bagolai birtokrészt, amelyhez később, 1878-ban egy nagyobb erdőt is vásárolt a kanizsai uradalomhoz tartozó Sáncz pusztán.⁴⁸ Bár Gutmann Henrik kanizsai lakos volt, ám Bagola a mellette lévő Somogyszentmiklós részét képezte, így a vállalkozó kétfelé adózott.⁴⁹ A Gutmann-féle földbirtok 1895-ben 327 holdat tett ki, s ebből 250 holdnyi terület volt szántó.⁵⁰ (A Gutmannok a földvásárlás után több mint fél évszázaddal, 1905-ben 150 000 koronáért - nagy haszonnal - eladták a fakosi és a sánci uradalmat.).⁵¹ A kanizsai uradalommal északról határos Magyarszerdahelyen a híres kanizsai kereskedő vállalkozó, Ebenspanger Lipót jutott 2042 holdas területhez, amelynek 60 %-a volt szántó és rét. Nagykanizsán ugyanaz a Birck Oszkár jutott földhöz, aki a város melletti, korábban a Festeticsekhez tartozó szentmiklósi uradalomból is tulajdonolt már 1094 holdat a század vége felé.⁵² A sort még folytathatnánk, de elég egyértelműnek tűnik, hogy a jó piaci adottságokkal rendelkező város melletti földek értékes birtokot jelentettek abban a korban is, amikor az agrártermékeink külső piaci helyzete némileg megingott.

4.2. A városlakó polgárok földbirtokai

A fenti táblázat adataiból az is látható, hogy Kanizsa város földjeinek jelentős része a város és a városiak tulajdonában volt: a két városrészhez tartozó földek 5648 holdat tettek ki, míg a polgári, a gazdasági társasági és egyéb intézményi tulajdonban 5193 hold volt, vagyis a város határának 84 %-a volt már Kanizsa lakói kezében.⁵³ A polgárok földjei ugyanakkor igen egyenetlenül oszlottak meg a két városrész területe között. A kiskanizsaiak 3344 holdat, míg a nagykanizsaiak 1849 holdat birtokoltak, pedig a két városrész területeinek mintegy 60 %-a nagykanizsai oldalon található. Ennek magyarázata, hogy egyrészt a majorátus a nagykanizsai városrész határain belül helyezkedett el, másrészt pedig a város földjeinek jelentős része is inkább ezen az oldalon található. Hasonló volt ugyanakkor a két városrész polgárai által birtokolt földek művelési ágak szerinti jellege; mindkét városrészben a birtokok túlnyomó többsége szántó és rét volt, amit kisebb kert és szőlő egészített ki.

---

⁴⁸ Kerecsényi, 1979. 149.p.

⁴⁹ TGyM. 72.330.1. 1853.; illetve TGyM. 72.330.2. 1854

⁵⁰ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 2. kötet, 106.p.

⁵¹ Kerecsényi, 1979. 157.p.

⁵² A területi adatokhoz lásd: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 2. kötet, 138-139.p. Az Ebenspanger-család nevét Újnépi névre változtatta, s a századfordulótól a második világháborúig igen pozitívan befolyásolta a kanizsai gazdaság működését alapításaival, különböző szervezetek és intézmények irányításával.

⁵³ Az 1810. évi állapotokhoz lásd: MOL. P 1322. Fasc. 100. 377.sz. A korábban említett század eleji 80 %-hoz képest tehát a város és a polgárok kezében lévő földmennyiség, ha lassan is, de növekedett.

Ha ránézünk a földbirtokok struktúrájára, akkor már találhatunk jelentősebb eltéréseket a két városrész között.⁵⁴ A város agrárjellegű nyugati részein (Kiskanizsán) az egy főre jutó birtokméret 3,4 holdat tett ki, ezzel szemben az iparosabb, kereskedelmibb jellegű keleti oldalon (Nagykanizsán) az egy főre jutó földméret csak 1,8 hold volt 1871-ben. Mivel a földek közötti ekkora különbség nyilvánvalóan eltérő üzemszerkezetet is jelent, így joggal feltételezhetjük, hogy a 4000 fős lakossággal rendelkező kiskanizsai oldalon a mezőgazdaság sokkal fontosabb szerepet játszott a megélhetésében, mint a nagykanizsai oldalon. A birtokok számát a családok számára vetítve kiderül, hogy Kiskanizsán gyakorlatilag minden családnak volt földbirtoka, ezzel szemben a 12 000 fős lakosságú Nagykanizsán csak minden harmadik ember rendelkezett mezőgazdasági használatú földdel.⁵⁵ Ebben a korábbi gazdaságtörténeti folyamat kiteljesedését láthatjuk, amelynek során a keleti városrész gazdasági működését az 1770-80-as évektől egyre inkább a forgalmazási tevékenység határozta meg.⁵⁶

Érdekes ugyanakkor a földkoncentrációs folyamatra is rámutatni. A városi és falusi területeken a tőkés korszakban végbemenő koncentrációs folyamatok tagadhatatlan kísérőjelenségei a mezőgazdaság modernizációjának. Igen érdekes sajátossága például a kiskanizsai földek rendszerének, hogy míg a 18. században, illetve a 19. század első felében a korabeli adóösszeírások szerint nagyjából hasonlóan alacsony telki állománnyal rendelkeztek a városrész lakói,⁵⁷ addig a század második felében megindult a nagyobb méretű paraszti földek kialakulása. Ezt jól mutatja, hogy Kiskanizsán igencsak megszorodott a 10 holdnál nagyobb földekkel rendelkezők száma: 1871-ben már 35 olyan gazda volt, akinek a földtulajdona meghaladta a 10 holdat, s köztük nem volt ritka a 20-30 holdas tulajdonos sem. Tegyük hozzá mindjárt, hogy a legnagyobb kiskanizsai földtulajdonosok a városrész régi, még a 18. század közepén beköltözött famíliáiból kerültek ki, köztük az Anek, a Bai, a Pländer, a Poszaveczt stb. család több tagja is előfordult.

Ezzel szemben a nagykanizsai városrész földtulajdonosai között a nagyobb földekkel rendelkezők egyértelműen a kereskedők (nagykereskedők), illetve a

---

⁵⁴ Jelen tanulmányban nincs módunk ennek részletes kifejtésére, így csak a fontosabb tendenciákat, állapotokat jelezzük. A vizsgálat részletes eredményeiről szóló tanulmányunk megjelenés alatt áll. Címe: Nagykanizsa földbirtokosai 1871-ben. Megjelenése 2008. őszére várható.

⁵⁵ A város lakossága 1869-ben mintegy 15-16 000 fő volt. A két városrész állandó jellegű civakodása azt eredményezte, hogy 1868-1880 között a város szétvált két egységre, de aztán újra egyesült. Lásd: Barbarits, 1929. 83.p.

⁵⁶ Kiderül ez a reformkori adóösszeírásokból is. Lásd például: ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 3. 1837.; illetve ZML. IV. 9/b. Conscriptiones dicales, Nagykanizsa. 1840/41; 1847/48. adóév.

⁵⁷ ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C.

polgári és nemesi származású értelmiségi rétegből kerültek ki. Köztük volt a korábbi főszolgabíró, Chinorány Boldizsár, a bőrkereskedő Axenti György, ott voltak a Kanizsa városképének kiépítéséhez nagyban hozzájárult Blau-család tagjai (Blau Heinrichnek egymagában 45 holdja volt), a Gutmann –fivérek közül Sándor 42 holdas birtokkal rendelkezett stb. De ugyanúgy megtalálhatjuk jelentősebb birtokosok között a szép ívű közszolgálati pályát befutó Kaan-család tagjait, a Wlassicsokat, a városbíró Babochay Józsefet, avagy éppen az ügyvédi karban meghatározó szerepet játszó Tóth Lajost és a Horváth-család tagjait, stb.⁵⁸ Találhatunk a nagyobb birtokosok között egyéb, a szolgáltatás vagy az ipar területén érvényesülő vállalkozókat, említsük meg közülük a Fő úton egy impozáns épületben gyógyszerterát üzemeltető Lovack Károlyt, akinek családja a 18. században Csehországból települt be Kanizsára.⁵⁹

A tulajdonosok között érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy Kanizsán – szemben a század első felének gyakorlatával – egyre több olyan birtokos jelent meg, aki nem volt városlakó, hanem valamelyik környékbéli településen élt, s így szerzett kisebb-nagyobb földet a város határán belül (ezek a polgárok a táblázat soraiban egyszerűsítve szerepelnek). Ez az „extraneus”-birtoklás összesen 178 holdat érintett. Köztük szentmiklósi, sormási, récsei, letenyei, keszthelyi, kiskomáromi, pallini, homokkomáromi és bakónaki birtokosokat találunk.⁶⁰ A külső tulajdonosok közül a legtöbb földet egyértelműen a szentmiklósiak birtokolták, akiknek a kezében a kanizsai határból 140 hold koncentrálódott.⁶¹

4.3. A gazdasági társaságok, mint földbirtokosok

Új földtulajdonos volt Kanizsán a Déli Vaspálya Társaság (Südbahn), amely 1858 után elkezdte kiépíteni a Kanizsa - Prágerhof és a Buda - Kanizsa vasútvonalat, amihez a vasúttársaságnak a város határában földterületekre volt szüksége. Egy 1870. évi kimutatás szerint a Déli Vasút a Buda – Prágerhof vonalon a bajcsai, fityeházi és nagykanizsai határban, valamint a Sopron – Nagykanizsa vonalon a város határában összesen 42 holdat vásárolt meg az uradalomtól, amiért összesen 19 072 pengőforintot fizettek, ugyanakkor a herceg 9,5 holdat ingyen átengedett a Társaságnak. Ez viszonylag jelentős pénz volt, a földek holdjáért Nagykanizsán 900-1200 forintot kért az uradalom, ugyanakkor a gyengébb minőségű uradalmi területeken viszont előfordultak

---

⁵⁸ Lásd: Németh, 2008.; illetve Barbarits, 1929. adatait.

⁵⁹ Lovack Károlyról, a „szilárd jellemű hazafiról...minden nemes intézmények lelkes pártfogójáról” lásd: Zalai Közlöny, 1875. április 1.

⁶⁰ A felsorolásból nem látszik, de a külsősök közül a legtöbb földet a szentmiklósiak birtokolták, akiknek a kezében a kanizsai határból 1871-ben 140 hold koncentrálódott.

⁶¹ Szentmiklós (többször változott a neve, volt Horvátszentmiklós, Somogyszentmiklós is) a 19. században közvetlenül határos volt Kanizsával; a Somogy vármegyében lévő település a gróf Festetics-féle csurgói uradalomhoz tartozott. Az 1850-es évektől a gróf Batthyány-család kezébe került. A szocialista kori átszervezés révén Miklósfá néven Nagykanizsa város része.

150-200 forint/hold értékű földek is.⁶² (A földek átlagára források hiányában nem tudható pontosan, de egy-két korabeli adásvételi jegyzőkönyv alapján nagyjából 300-500 forint közé becsülhetjük a holdankénti árat Kanizsán.). 1871-ben vasúttársaság kezében már 136 hold föld koncentrált; ahogy nőtt a vasút gazdasági szerepe, úgy egyre nagyobb földeket kellett vásárolnia.

De a többi gazdasági társaságnak is földterületre volt szüksége. Ezek egy része maga az a telek volt, amelyen az üzemeket felépítették, ám ugyanakkor arra is gondolni kellett, hogy a vállalkozás, az üzem működtetése szempontjából is kellenek külterületi földek, akár az alapanyag-termelés, akár hosszú távú befektetés szempontjából. Megemlíthetjük a társaságok között az 1850-es években létrejött gőzmalmot, amely a térség első ilyen vállalkozása volt. A malmot négy kanizsai kereskedő (Aufrecht Lipót, Láng Henrik, Bettelheim Sámuel és Ollop Ignác) 1859-ben hozta létre eleinte a hercegi uradalomtól bérelt, majd megvásárolt területen.⁶³ Ez a gőzmalom elsődlegesen a kanizsai uradalomban megtermelt gabona őrlésével foglalkozott, fennmaradó kapacitásainak függvényében pedig szabad vállalkozói tevékenységet folytatott. De említhetjük a gazdasági társaságok sorában az 1863-ban létrehozott Stern-féle téglagyárat, amely az agyaglelőhellyel együtt szintén a hercegi birtokokból vásárolt területen jött létre; avagy az 1894-ben létrehozott sörgyárat is, amely a nyersanyag jelentős részét szintén az uradalmi területekről szerezte be.

4.4. A város és más intézmények földjei

Az 1811-1857 közötti földosztzkodási folyamat eredményeképpen Nagykanizsa határának mintegy 44 %-a került a város tulajdonába. 1871-ben a városi földek területe 5652, 1910-ben pedig még mindig 5217 holdat tett ki. A korábbi közös haszonvételű földek jellegéből következően a tőkés korszakban a városi földek elsődlegesen erdők és legelők voltak, a többi művelési ág alig ért el pár százalékot.

---

⁶² MOL. 1330. Fasc. 6. 592.sz.

⁶³ MOL. P 1322. Fasc. 116. 328-336.sz.; illetve Barbarits, 1929. 293.p. Az első gőzmalom mintegy 20 évig működött, az 1870-es években átalakult a tulajdonosi struktúrája, majd az évtized vége felé beszüntette működését, s ezt követően a századfordulón éledt újjá.

2. táblázat

Nagykanizsa város tulajdonában lévő földek mérete, becserkéke és kataszteri tiszta jövedelme 1910-ben⁶⁴

<i>Művelési ág</i>	<i>Területe (kat. holdban)</i>	<i>Becserkéke (koronában)</i>	<i>Kataszteri tiszta jövedelem</i>
Szántó	116	46 422	1 874
Kertek, faiskolák	3	1 200	125
Rétek	97	35 590	1 6540
Szőlők	6	1 000	60
Legelők	1300	333 400	7 797
Erdők	3371	926 600	9598
Földadó alá nem eső területek	315	135 738	-
Összesen	5217	1 479 950	21 100

A városi tulajdonban lévő föld a rendezett tanácsú város összvagyonából 1910-ben mintegy 30 %-ot tett ki. Hogy egy korabeli város mekkora határral rendelkezik, az nagyon fontos volt a település működését illetően, hiszen a földvagyonból származó jövedelem igen jelentős részét képezhette a város költségvetésének és működésének. Nagykanizsa ebből a szempontból jól állt, hiszen a dél-és nyugat-dunántúli városokat tekintve neki volt a legnagyobb méretű földterülete; összehasonlítva másokkal kiderül, hogy Kaposvárnak 118, Zalaegerszegnek 891, Szekszárdnak 383, Pápának 658 holdnyi területe volt mindössze. Érdekes, hogy Nagykanizsa város földterülete még a törvényhatósági jogú ranggal rendelkező Pécs területét is felülmúlta valamivel.⁶⁵

A város mellett más helyi intézmények is birtokoltak földet. A 18. század eleje óta a városban lakó ferenceseknek a kolostorban élő szerzetesek fenntartásához, valamint a templom működtetéséhez, vagyis a város katolikus lakosságának nyújtandó egyházi szolgáltatások biztosításához kertek, szántók és szőlők álltak rendelkezésre Ezek egy része a hívők által korábban tett adományokból tevődtek össze.⁶⁶ Mindig volt földje a városban lévő Ispitalnak, vagyis a szegények menhelyének. Ennek eredete is még a 18. századra nyúlik vissza,⁶⁷ mérete 61-80 hold között változott, de 1871-re lefogyott 25 holdra. Volt egy kevés földje a görögkeleti templom alapítványának is, amely főleg a városban élő ortodox

⁶⁴ Magyarország városainak háztartása, 1916. 218-219.p.

⁶⁵ Az adatokhoz lásd: Magyarország városainak háztartása, 1916. 214-219.p. Az persze, hogy egy város mekkora földterülettel rendelkezik, egy nagyon hosszú folyamat eredménye. A 18-19. században a volt mezővárosok esetében a döntő az volt, hogy a városi lakosság a földesúrral szemben milyen alkupozíciót tudott kiharcolni. Az Esterházyak például nem sok lehetőséget hagytak a kaposvári lakosságnak, ami meg is látszott az alacsony földbirtokméretben, ezzel szemben Nagykanizsa polgársága folyamatosan tudta bővíteni földterületét a hercegi birtokok rovására.

⁶⁶ Ferences Rend Levéltára. A Nagykanizsai Ferences Rendház iratai. Ms 820-1020.

⁶⁷ Az eredetre lásd: MOL. P 1313. Fasc. 38. Lad.15.N.80/B,C.

vallású kereskedők (Axenti, Theodorovics, Vuics, Dobrovics stb.) adományából tartotta fenn magát. De volt bel-és külterületi földje a zsidó közösségnek, akárcsak a kiskanizsai templomnak stb.

5. Birtokok és birtokosok a századforduló idején

A 19-20. század fordulóján készített statisztikai kiadványok felhasználásával megvizsgálhatjuk a gazdasági üzemek és a mezőgazdasági foglalkoztatás helyzetét Nagykanizsán. 1895-ben a városban 2306 mezőgazdasági üzemet írtak össze, ami mintegy 200 darabbal több, mint amennyivel 1871-ben rendelkeztek a polgárok.⁶⁸ A szaporodás világosan utal a földek szétaprózódási folyamatának megindulására. Ám azt is látnunk kell, hogy a város határain belül a birtokok felosztásának végesek voltak a lehetőségei: a gyors népességnövekedés következtében az agráriusabb jellegű kiskanizsai városrészben egyre szaporodott azoknak a száma, akik már nem jutottak birtokhoz, vagyis ők seik mesterségét nem tudták folytatni, ezért kényszerűen a kivándorlás mellett döntöttek. Így például 1890-ben 300 kiskanizsai lakos határozta el közösen, hogy kivándorolnak Horvátországba, ahol olcsóbb volt a föld, s több a munkalehetőség; ugyanakkor az uradalom falvaiból 100 szepetneki gazda is kivándorolt szlavón területekre.⁶⁹ Mindettől függetlenül tény, hogy a kanizsai földbirtokszerkezet továbbra is alapvetően szétaprózott maradt; e földek alapvető funkciója a városlakók mindennapi szükségleteinek kielégítésben fogható meg.

A városi polgárok birtokainak szétaprózódása mellett ugyanakkor a földkoncentrációra is bőven találhatunk adatokat. A világháború előtt már 1910-ben már 6 olyan birtokos volt a városban, aki tulajdonosként, s 4 olyan, aki bérlőként rendelkezett 100 holdnál nagyobb földdel. A nagyobb birtokokon főállásban 6 tisztviselőt (gazdatisztet) foglalkoztattak, s nyilván ezekben az üzemekben dolgozott az a 140 főállású mezőgazdasági cseléd is, akit 1910-ben összeírtak (a cselédekhez 237 eltartott kapcsolódott).⁷⁰

Az 1900-ban felvett adatok szerint a városban a 10 586 keresőből 2220 egyén dolgozott a mezőgazdaságban, vagyis a főállásúak 21 %-a élt az agrárszférából.⁷¹ Ha ezt összevetve a 60 évvel korábbi (reformkori) állapottal kiderül, hogy az 1830-40-es évek mintegy 55-60 %-os agrárfoglalkoztatásához képest a század végére már jelentősen lecsökkent a mezőgazdaságból élők aránya.⁷² Tegyük hozzá mindjárt, hogy a századfordulás 21 %-os arány még alig

⁶⁸ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 1. kötet, 274.p.

⁶⁹ Barbarits, 1929. 107.p.

⁷⁰ Népszámlálás, 1910. 191.p.

⁷¹ Magyarország városainak háztartása, 1916. Részletes adatok, 6.p.

⁷² ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 3. 1837. évi adóösszeírás.

volt alacsonyabb az ipari foglalkoztatásnál, ez utóbbi ágazatban a keresők 24,7 %-a található.⁷³ Az agrárfoglalkoztatás trendje viszont hosszú távon egyértelműen csökkenő volt: 1910-ben már csak 17 % os volt a keresőkön belül a mezőgazdaságiak aránya.⁷⁴

Kérdés persze, hogy ez a kanizsai modell mennyiben esik egybe a térség más városainak jellegzetességeivel. Ezt mutatja a következő táblázat.

3. táblázat

A térség városainak népessége és az agrárfoglalkozásuk aránya 1910-ben⁷⁵

Város	Összes lakos	A főállásban agrárfoglalkozásuk az eltartottakkal együtt	Az agrárfoglalkozásuk és eltartottaik aránya az összes lakoson belül (%)
Pécs	49 822	3533	7,1
Nagykanizsa	26 524	5200	19,6
Kaposvár	24 124	4147	17,2
Zalaegerszeg	10 947	1749	16,0
Szekszárd	14 947	7473	50,0

Látható, hogy a századforduló utáni időszakban Kanizsa agrárjellege még továbbra is erős volt. A térség városai közül Pécsen már nagyon lecsökkent az agrárfoglalkozásuk aránya (az ott élő lakosság szempontjából az ipar és a bányászat vált a legfontosabb szektorrá);⁷⁶ ugyanakkor Nagykanizsa helyzete nagyjából egybe esett a térség más hasonló rendezett tanácsú városaiéval. Kanizsa esetében a népességnek mintegy ötöde volt főállásban agrárfoglalkozású, ám abban biztosak vagyunk, hogy a városi népesség döntő többsége – főleg az extraneus szőlőbirtoklás révén - biztosan kötődött az agrárrendszerhez.

6. Leccapolás és árvízmentesítés

A földekkel kapcsolatban még egy lényeges tényező volt a századforduló környékén, amely a város minden lakosát érintette, mégpedig a két városrészt elválasztó berek végleges leccapolása. Itt egy több mint 100 éves folyamat befejezéséről van szó. A 19. század elején a város lakossága a Principális csatorna létrehozásával a városon északról déli irányban átfolyó patakot már

⁷³ A két ágazaton kívüli többi keresőt a kereskedelem, a közlekedés, a pénzügyi élet, ill. a szolgáltatások legkülönbözőbb csoportjaiban találhatjuk meg, nem is beszélve a cselédekről, a napszámosokról, a járadékosokról stb.

⁷⁴ Ugyanott.

⁷⁵ Népszámlálás, 1910, illetve Magyarország városainak háztartása, 1916. adatai alapján.

⁷⁶ Ehhez lásd: Kaposi, 2006c. 33.p.

szabályozta, valamint történtek lépések a csatornába befolyó egyéb vizek kanalizálására is, így például 1836-ban megalakult egy víztársulat, amely a környék mocsarainak lecsapolását tűzte ki célul.⁷⁷ Az uradalom és a lakosság meg is egyezett a lecsapolt, árvízmentesített földek szétosztásáról. Ám az idők során a csatornák egy része feliszapolódott, és sokszor kiöntéssel fenyegette a környék birtokosait; illetve a város területi kiterjeszkedésével északon és délen is újabb lecsapolásokat kellett végrehajtani.⁷⁸ 1856-ban javítottak a Principális-csatorna állapotán, 1882-86 között pedig már kultúrmérnöki irányítással 350 000 m³ földmunka elvégzésével rendszerszerű tevékenységet folytattak. Ennek eredményeképpen a városon belül már nem maradtak mocsarak, ám északon a pallini területek mocsarai, valamint délen a móriczhelyi dombok mellett lévő lápos vidék egészségtelen bűzzel árasztotta el a várost, vagyis mindenképpen tovább kellett lépni. 1906-ban megalakult a *Kógyárberki Lecsapoló Társulat*, amely a Kanizsától északra lévő területeken végzett érdemi munkát, majd pedig 1913-ban létrejött a *Principális-völgyi Lecsapoló Társulat*, amely 1915-17 között kiépítette a Nagykanizsa város és a Principális-csatorna/Mura torkolat közötti részt.⁷⁹ A munka során felmérték a területet és elkészítették a lecsapolási terveket, amely szerint 2900 holdas vizenyős területet kellett szabályozni. Véglegesen a teljes árokrendszer kiépítését 1928-ban tudták befejezni, a várost érintő utolsó fontos esemény a település közepén kiépített Dencsár-csatorna létrehozása volt.⁸⁰

7. A mezőgazdasági termelés rendszere a 19. század vége felé

Nézzük meg a továbbiakban, hogy milyen volt a nagykanizsai mezőgazdaság termelési rendszere. (Természetesen a gazdasági keretfeltételek változását is figyelembe kell vennünk, hiszen az 1880-as évektől a magyar mezőgazdaság addigi biztos piaci helyzete némileg megingott. A világpiaci árdepresszió lassan a Monarchiában is éreztette hatását, a korábban gyorsan emelkedő gabonaárak csökkentek.)⁸¹

---

⁷⁷ A magyar vízszabályozás története, 1973. 276.p.

⁷⁸ TGyM. 16/2005. Gy.sz. 1860. Nem csak kanizsai problémáról volt szó, hiszen a patakok esetében uradalmi határok is találkoztak, vagyis a szomszédos uradalmakat is ugyanúgy fenyegették a kiöntések. Az említett irat például a szentmiklósi és a kanizsai uradalom 1804. évi szerződésére figyelmeztetett, hiszen közösen alakították ki a kanálist, s a fenntartást is közösen kellett végrehajtani.

⁷⁹ A magyar vízszabályozás története, 1973. 276.p.

⁸⁰ Barbarits, 1929. 132.p.

⁸¹ Orosz, 1979. 1076.p.

4. táblázat

A mezőgazdaság szerkezetének változásai Nagykanizsán 1865-1895 között (a főbb művelési ágak szerint, holdban)⁸²

<i>Művelési ágak</i>	<i>1865</i>	<i>1895</i>
szántó	3374	4171
erdő	4520	3361
legelő	1132	1628
szőlő	183	227
rét és kert	3130	2921

Ha összehasonlítjuk az 1860-as évek közepi és az 1895-ös adatokat a legfontosabb művelési rendszerek esetében, akkor egyértelműen a szántóföldi gazdálkodás erősödését tapasztalhatjuk. Látható, hogy az agrárkonjunktúra alatt a művelési ágak között jelentős eltolódás következett be. Mivel a kereslet a gabonatermelést értékelte fel leginkább, a szántók területe 30 év alatt 800 holddal növekedett. Ez a szántókiterjeszkedés alapvetően az erdőállomány csökkenésével kapcsolódott össze, adataink szerint az erdők nagysága 1159 holddal esett vissza az eltelt 30 év alatt. Plosser Ignác uradalmi mérnök is azt írja egyik jelentésében, hogy a század első felében a kanizsai domíniumban még 6142 hold erdő volt, ám az 1850-es évek végére ez 5556 holdra csökkent. A mérnök rámutatott arra is, hogy a kivágott erdők területén 505 hold szántó, 47 hold rét és 163 hold legelő jött létre. Ezen belül Nagykanizsán a Kerekesi erdőből 66 holdat vágtak ki, amiből szántó lett; a Fenyves erdőből 6 holdnyi legelőt alakítottak ki.⁸³ Tegyük hozzá, hogy az erdők csökkenése országos tendencia volt ebben az időben. Nagykanizsa esetében a csökkenés nemcsak az agrárarakkal, hanem részben a berekkiszáritással, részben a vasútépítés miatti erdőirtásokkal is kapcsolatban volt.⁸⁴ Valószínűleg a hercegi erdőket, ahol egyre jelentősebb erdőgazdaság szerveződött, nem nagyon érintette az erdők csökkenése.⁸⁵ Csaknem másfélszeresére növekedett a legelők nagysága, valamennyit nőtt a szőlők területe, míg a rét és kert mérete egy keveset csökkent. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a szántógazdálkodás

⁸² Fényes, 1866. 325-326.p. illetve: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 1. kötet, 274-275.p.

⁸³ MOL. P 1322. Fasc. 156. 312-313.sz.

⁸⁴ Itt jegyezzük meg, hogy sajnálatos módon az általunk is nagyra értékelt 1895. évi Gazdacímtár Nagykanizsa esetében teljesen rossz tulajdonosi, bérleti adatokat és rossz számsort közöl. Eszerint Nagykanizsa ekkor Somssich-birtok volt, amit viszont a korábbi, a Somssich-família kapcsán végrehajtott több éves kutatásunk alapján, valamint a nagykanizsai majorátus vizsgálatával kapcsolatos kutatásunk alapján teljesen kizárhatunk. Ugyanakkor azok a számadatok, amelyek a címtárban szerepelnek, szintén tévedésből kerültek oda, alapvetően nem jellemzik a nagykanizsai gazdaságot. Lásd: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 2. kötet, 140-141.p.

⁸⁵ Burgenländisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány: Landesforschungsarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Gazdasági számadások és kimutatások 1875-1918.

kiterjeszkedése alapvetően a kiskanizsai területen figyelhető meg, ami viszont hozzá járult a két városrész egységesüléséhez, hiszen nagykanizsai polgárok is vettek a város nyugati határában földeket, főleg az 1880-as évek közepéig tartó magas agrárpiaci árak idején. S bár továbbra is megmaradt a két városrész társadalmi (néha mesterségesen is gerjesztett) különbsége (ennek jó példája, hogy az iparosodó és kereskedő nagykanizsai lakosság főleg csak sáskának nevezte a kiskanizsai gazdát),⁸⁶ de a vásárokon mégis egymás mellé kerültek a két városrész lakosai, ahol a másik fél mezőgazdasági vagy ipari termékét vásárolták.

A földminőség ezen a vidéken átlagosnak, vagy talán annál valamivel gyengébbnek mondható. Egy korabeli leírás szerint Kanizsa „...*földje homokos agyag, felszíne elég talányos, mélyebben fekvő rétege hideg agyag, hetedrész homokkal. Itt-ott márgát és vörös holt agyagot is lehet találni*”.⁸⁷ Ebben a földben a 19. század második felében elsősorban búzát termeltek, de mellette a dunántúli területekre jellemző legtöbb szántóföldi növény is megtalálható, így a termelvények között volt rozs, árpa, köles, hajdina, burgonya, kukorica, répa. A búzán kívül emeljük ki a kukoricát, hiszen a városi telkek mögötti területek a korabeli térképek szerint elsődlegesen kukoricás kertek voltak; a tengeri termelését nyilván a nagy tömegű állat tartása és a viszonylag magas piaci árak motiválták. A szántóföldek értéke az agrárkonjunktúra időszakában gyorsan emelkedett, a 19. század első felére jellemző 5 forintos árral szemben az 1860-as években már elérte a holdankénti 200 forintot is. A nagy népesség és relatíve szűkös határ magyarázhatja, hogy elterjedt művelési forma maradt a földek feles használata, ahol a termelési költség a föld használóját terhelte.⁸⁸

A mezőgazdasági termelés rendszerében nagyon lényeges volt az állatállomány szerepe. A század vége felé felvett statisztikai adatok szerint viszonylag nagyszámú állat tartását figyelhetjük meg, amiből főleg a ló- és a szarvasmarhatartás emelkedett ki. Természetesen mindegyik ágazat szorosan kötődött a korábbi gazdasági gyakorlathoz, a kanizsai kereskedelem lehetőségeinek bővüléséhez, s a helyi lakosság szaporodásából származó élelmiszerkereslet növekedéséhez. A kereskedelmi központi létből is következett, hogy 1895-ben Kanizsán 1125 lovat jegyeztek fel (összevetve Zalaegerszeggel, ott csak 271 darab volt).⁸⁹ A lovak jelentős részét ígásfogatban használták, 64 egyes és 396 kettős fogatot írtak össze. A lófogatok megszokott jelenségei voltak a városnak. Egyrészt a helyi és környékbeli kereskedők és parasztok fontos áruszállítási eszköze volt, másrészt a vasút megjelenésével a pályaudvarról és pályaudvarra történő szállítást másképpen nem lehetett megoldani; de a szőlőjébe igyekvő kanizsai polgár egyes lófogata is

---

⁸⁶ Arató, 2006. 25.p.

⁸⁷ Horváth, 1861. 50.p.

⁸⁸ Ugyanott.

⁸⁹ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 1. kötet, 277.p.

mindennapos látvány volt. Érdekes módon az uradalom Kanizsán nem nagyon foglalkozott lótarással; 1868-ban a Batthyány uradalomban mindössze 25 lovat számláltak össze.⁹⁰

A másik városi specifikum a szarvasmarha-állomány viszonylag jelentős nagysága: 1895-ben 2579 darabot írtak össze. Az ökröket használták még igásfogatként is, ám számuk, arányuk csökkenőben volt, 1895-ben már csak 111 kettős ökörfogatot jegyeztek fel, míg a szántásnál használt négyes ökörfogatból is volt még 15 darab. Az állomány fajtajellegét vizsgálva kiderül, hogy annak mintegy 40 %-a még mindig hagyományos magyar fajta volt (1144 darab), az újdonságot jelentő pirostarkából még csak 652 darabot (25 %), illetve a borzderesből 91 darabot tartottak.⁹¹ A minőségi marhatartás viszont egyértelműen az uradalomé volt, a legjobb teheneket a belváros közepén lévő várnak nevezett kastélyépület mögötti istállókban tartották, ami a századforduló környékén már nagyon nem tetszett a polgárosodó városlakóknak, hiszen a hercegi tehéncsorda naponta kivonult a városból az uradalmi legelőkre, este pedig a Csengery utcán és a Fő utcán hajtották haza a csordát a város kövezett útjain.⁹² (Ebben változás egészen az 1920-as évek végéig nem következett be, egy későbbi újságcikkből is ismert, hogy a hercegi marhacsorda akadályozza a városi forgalmat.)⁹³ Az uradalom legnagyobb tehenészete a Kazinczy utca déli részén, a vasút mellett lévő majorban volt, ahol mintegy 250 tehenet tartottak, s 25-30 cselédlakás, illetve 27 uradalmi gazdasági épület is (többnyire szénás pajták) elhelyezkedett. 1895-ben szerény mértékű (1684 darab) sertéstartást, s még annál is kisebb juhtartást (766 darab) láthatunk. Utóbbi esetében az uradalmi tevékenység egyelőre meghatározó volt, az 1868. évi hitbizományi leltár adatai szerint a kanizsai uradalom területén 4294 darabos állományt tartottak, amelyből 933 darab volt a nagykanizsai majorban.⁹⁴

Némi változást regisztrálhatunk az 1895-1911 közti időszakban a nagykanizsai állattartást illetően. A szarvasmarhák száma mintegy 400 darabbal szaporodott, de ennél is lényegesebb, hogy a nemesebb, döntően tejelő fajták már az állomány 90 %-át adták. A lóállomány is növekedett 10 %-kal, ugyanakkor a sertésállomány megduplázódott, a város határában lévő juhtartás viszont a világháború előtti évekre gyakorlatilag megszűnt.⁹⁵ Említsük azonban meg,

---

⁹⁰ MOL. P 1330. Fasc. 6. 585-586.sz.

⁹¹ A pirostarka fajtát a magyar marhának a szimmentáli jellegű bikákkal történt nemesítő keresztezése folytán állottak elő; a borzderes pedig svájci területekről behozott, jó tejelőképeségű marha volt. Mindegyik fajtának igen sok változatát ismeri az állattenyésztési szakirodalom.

⁹² Arató, 2006. 25.p.

⁹³ Lásd pl.: Zalai Közlöny, 1925. november 5. 8.p.

⁹⁴ MOL. P 1330. Fasc. 6. 585-586.sz.

⁹⁵ A magyar szent korona országainak állatlétszáma, 1913. 198-201.p. A juhállomány gyors csökkenése országosan is megfigyelhető tendencia volt a 19. század második felében. Ennek

hogy a városi polgárok között nem kell arra gondolnunk, hogy jelentősebb sertés-és juhállományok kötődtek a háztartásokhoz, így például voltak, akik összesen egy darab birkát tartottak, abból a célból, hogy a szüretkor, vagy valamilyen nevezetesebb ünnepkor azt fogják majd levágni és elfogyasztani.⁹⁶ Az állatállományhoz kapcsolódott a város, valamint az uradalom rétje és legelője. Utóbbi a határ legtöbbször változó része volt, hiszen a legelők jelentős része az erdőkben található, amit aztán hol az erdővel együtt vettek számba, hol pedig elkülönülten írták össze. A kortárs azt írta erről a területről, hogy „*Nyári legelője nem sokat ér, annál többet az őszi. A takarmány elég egészséges táperővel bír, azért a kijáró marhák közt ritkán merül fel valami betegség*”.⁹⁷

A város agrárrendszerében meghatározó jelentősége volt a szőlő-és bortermelésnek, aminek persze több oka is volt. Egyrészt a korabeli városok közegészségügyi elmaradottsága Nagykanizsán is látszik: a jó minőségű víz hiánya állandó problémát jelentett, így a lakosság jelentős része az ivóvizet alacsony alkoholtartalmú borral helyettesítette. Másrészt a bor a kötelező adófizetés szempontjából is fontos volt, hiszen a városi lakosság jövedelmének jelentős része a bor értékesítéséből származhatott.⁹⁸

1848 előtt a szőlő földesúri föld volt, amelynek úrbéres-polgári használata után a földesúrnak hegyvám vagy kilenced és tized járt. Az áprilisi törvények nem érintették a szőlőföldek státuszát, azok továbbra is urasági tulajdonban maradtak, s majd csak az 1872. évi szőlődézsma eltörlése után nyílt meg a lehetősége annak, hogy a lakosok megváltás révén valóságos polgári tulajdonhoz jussanak. Láthattuk a korábbiakban, hogy a kanizsai polgárság egy kis csoportja milyen mohósággal vette igénybe a szabadhegyi területet bortermelés céljára. Uradalmi földeken is folyt a 19. század második felében szőlő-és bortermelés, de a szőlők mintegy 95 %-a a városi lakosok kezelésében voltak. A szomszédos nagybirtokokon való szőlőművelés lehetősége továbbra is megmaradt a kanizsai birtokosoknak, akik a város körül húzható 20-25 km-es sugarú körben sok településen jutottak hozzá viszonylag jól termő szőlőkhöz. A korábbi szőlőbirtoklási viszonyok továbbélését láthatjuk abban, hogy Nagykanizsán a város határain belül még a századforduló környékén is relatíve kevés szőlőföld volt, ám a környező falvakban sok ezer kanizsai polgár jutott termelési lehetőséghez. Ezt jól mutatják az adatok is, így például 1865-ben a város határában 183 hold szőlő volt, ugyanakkor Homokkomáromban - amely a

---

alapvető oka a pamutipar fejlődése, a külföldi és hazai pamuttermékek terjedése, s vele kapcsolatosan a divat és az igények átalakulása.

⁹⁶ Lásd például: Arató, 2006. 44.p.

⁹⁷ Horváth, 1861. 51.p.

⁹⁸ Kaposi, 2006b. 181.p.

legnagyobb kanizsaiak által használt birtok volt - 381 holdas szőlő alakult ki.⁹⁹ S bár az 1880-as évek elején Nagykanizsán és környékén is megjelent a filoxéra, ám a szőlők területe ennek ellenére is növekedett. Ebben szerepet játszott a város polgármestere, Babochay György is, aki 1890-ben létrehozta a Gördövényi szőlőhegyet, „*mely immunis homokba ültetett mintaszőlőből állt.*”¹⁰⁰ Forrásaink szerint az 1880-90-es években a városban csak 226 hold szőlő volt, ugyanakkor Homokkomáromban 394 hold, a Somogy megyéhez tartozó Bagola-Sánczon 181 hold, Somogyszentmiklós területén 210 hold, amihez még hozzá kell számítanunk a Pallinban lévő Förhénczi hegyet.¹⁰¹ Ezek szerint összesen a városban és környékén mintegy 1300-1400 holdas szőlővidék alakult ki, amelynek mintegy 70 %-át a nagykanizsai polgárok művelték. (Ehhez hasonlóan láthatunk a gyorsan fejlődő Kaposvárott is, ahol a várostól délre lévő szőlődombokon 900-1000 hold körül járhatott a szőlők terjedelme,¹⁰² míg Pécsen még a kanizsai szőlőbirtoklást is jóval meghaladó méretű, mintegy 2500 holdas szőlővidék alakult ki.)¹⁰³ A kanizsai uradalom területén 1873-ban 1740 szőlőbirtokos volt, de ha a város és az uradalom határán is átlépünk, s az extraneus birtokokat is számításba vesszük, akkor kb. 2300-2400 szőlőbirtokot láthatunk.¹⁰⁴ A világháború előtti évekre Nagykanizsa határában mintegy 35 holddal csökkent a szőlőterület - hiszen a járvány hatására a szőlők szinte teljes egészét ki kellett irtani, s nem mindenki telepítette újra birtokát -, ám a szomszéd falvakban a szőlőföldek nagysága összességében nem változott.¹⁰⁵

Említsük meg még azt, hogy a kormány 1898-ban a gyorsan terjedő járvány miatt szénkéneg-raktár létrehozásának lehetőségét ajánlotta fel a városnak, ahonnan a városi és a környék szőlősgazdáit lehetett volna kiszolgálni, ám ez a városvezetés tehetetlensége miatt csak 1911-ben jöhetett létre, akkor, amikor már alig kellett védekezni.¹⁰⁶

⁹⁹ Fényes, 1866. 332.p. Jegyezzük meg itt, hogy Homokkomáromnak alig volt számottevő lakossága, viszont szőlőhegye igen nagy volt, ahol sok száz kiskanizsai polgárnak volt szőlője.

¹⁰⁰ Zalavármegyei Évkönyv a Millenniumra, 1896. 36-37.p.

¹⁰¹ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 1. kötet, 250.p. és 166.p.

¹⁰² Simonffy, 1975. 261.p.

¹⁰³ Kaposi, 2006c. 43.p. Annyi különbséget kell tennünk, hogy Pécs 1780 után szabad királyi, 1886 után törvényhatósági jogú város volt, vagyis a dualizmus előtti időben a pécsi polgárok saját tulajdonban lévő szőlőjüket művelték, s nem más tulajdonában lévővel kellett foglalkozniuk.

¹⁰⁴ Keleti, 1875. 392., 393., 351.p.

¹⁰⁵ Az 1913. évi területi adatokhoz: Szőlőtermelés, 1986. 92.p. Szakirodalmilag is bizonyított, hogy a filoxéra miatt kivágott szőlőket a legtöbb esetben nem pótolták teljes egészében vissza. Lásd: Beck, 2005, Feyér, 1970.

¹⁰⁶ Barbarits, 1929. 129.p.

5. táblázat

A kanizsai határban és környékén lévő néhány faluban termelt bor mennyisége és fajtái az 1870-es években (hl-ben)¹⁰⁷

<i>A település neve</i>	<i>fehér bor</i>	<i>vörös bor</i>	<i>siller</i>	<i>Összesen</i>
Nagykanizsa	3028	-	3016	6044
Homokkomárom	1414	1414	2829	5657
Somogyszentmiklós	457	226	3888	4571
<i>összesen</i>	<i>4899</i>	<i>1640</i>	<i>9733</i>	<i>16272</i>

A bormennyiséget vizsgálva látható, hogy a statisztikailag mért (tehát bevallott) össztermés meghaladta a 16 000 hl-t ezen a vidéken. A filoxéra előtti korszakban a fajtákat illetően a kevert siller borok kerültek túlsúlyba, mellette a fehér borok fordultak elő, a vörös bor az összes terméknek csak 10 %-át tette ki. Az egy hektárra jutó bormennyiség a vizsgált településeken teljesen eltérő volt. A legjobbnak tartott szentmiklósi határban található bagolai, szentgyörgyvári és Látó-hegyi szőlők esetében 41,9 hl/hektár termésátlag alakult ki, ezzel szemben a homokkomáromi szőlők 25,1, míg a leggyengébbnek tartott nagykanizsai szőlők csak 21,8 hl-es hektáronkénti termésátlagot adtak az 1860-70-es évek fordulóján.¹⁰⁸

A zsigárdi és homokkomáromi határban lévő csekély kiterjedésű uradalmi szőlők 1916-ban összesen 90 hl bort eredményeztek, fajta szerint vizsgálva 57 hl-nyi olaszrizling, 24 hl-nyi kövidinka, 6 hl-nyi rajnai rizling, 1 hl muskat ottonel (muskotály) és 12 hl egyéb kevert bor készült az uradalmi pincékben.¹⁰⁹ Az uradalom nagy figyelmet szentelt arra, hogy olyan bort állítson elő, amely üveges kiszerelésben, felcímkézve kerül a herceghez. Egy irat szerint például a nagykanizsai tisztartó 50 üveg rajnai rizling elküldése után azért nem tudta a következő 50 üveget elküldeni, mert elfogyott a címke, amit egy budapesti pincegazdászati cég szállított.¹¹⁰

Az ágazat kapcsán jegyezzük meg, hogy a szőlő-és bortermelés messze több volt, mint egyszerű mezőgazdasági tevékenység. A szőlőtermelés egy sajátos életforma volt. A polgári léthez a 19. század második felében hozzátartozott a szőlő-és bortermelés; a magyarországi polgárosodás nagyon sok városban megteremtette a szőlőjében dolgozó városlakó típusát.¹¹¹ A szőlő ugyanakkor

¹⁰⁷ Szőlőtermelés, 1986. 92.p. és 158-159.p. (A korabeli adózási morál sem volt magas, így valószínűleg ezt meg kellene toldani ahhoz, hogy valóságos képet kapjunk).

¹⁰⁸ Ugyanott.

¹⁰⁹ Burgenländisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány: Landesforschungsarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Vegyes számadások. 1916. október 1.

¹¹⁰ Ugyanott, 1915.

¹¹¹ Így volt ez például a korszakban a legnagyobb dunántúli szőlő-és bortermelő városban, Pécsen is. Lásd: Rúzsás, 1963. 292.p.

csapatmunka is volt, művelése – főleg nagyobb ültetvény esetén – feltételezte a családtagok és más napszámosok közreműködését. A jelentősebb szőlőmunkák tavasszal, nyáron és ősszel több napig eltartottak. A szüretetek valóságos népnünepélyek voltak, ahol a hegyközségi előírásoknak megfelelően egy időben kellett szüretelni. Ilyenkor a kanizsai szőlőtulajdonosok és a családtagok aprajánagyja a napszámosokkal együtt kivonult a hegybe, s még a város iskolásai is kétnapi szüreti vakációt kaptak. Egy korabeli memoárból idézünk a szüret hangulatának érzékeltetése céljából. „*Hangos a hegy, véges végig szüretelnek, a mustszagú préház előtt szabad tűzön föl a gulyásleves, rotyog a töltött káposzta; lányok, asszonyok szedik a szőlőt, napszámosok puttonyokban hordják a szedett szőlőt be, itt zsákba rakják és a vincellér combig feltűrt gatyában táncol a zsákon s folyik a kádból az édes must...a préház előtt terítnek...hosszú asztalt ülünk körül, tréfálkozva, jókedvűen fogyasztjuk el a pompás ebédet; ebéd után kezdődik újból a szőlőszedés*”. Ezt követően a vacsora következett, majd pedig hajnalig tartó multság vette kezdetét.¹¹² A polgárosodó városban a szüreti multságok nem értek véget a szőlőszedésével, a századforduló környékén szinte minden évben rendeztek a mai felvonulásokhoz hasonló karnevált, ahol helyi vagy meghívott emberek, színészek különböző műsorokkal, beöltözött tréfás jelenetekkel szórakoztatták a nagyérdeműt.¹¹³ A szőlőbirtokok jelentősége jól látszik abban is, hogy hagyatékokban, birtokperekben, zálogperekben igen gyakori volt a szőlők előfordulása; ha valaki megszorult anyagilag, általában a könnyen és gyorsan értékesíthető szőlőföld volt az egyik stabil pénzhez jutási lehetőség, hiszen a szőlők iránt mindig nagy volt a kereslet. A szőlőkbe gyakran telepítettek gyümölcsfákat, bár Nagykanizsa nem volt híres gyümölcsstermelése különlegességéről, mindenesetre tény, hogy a század vége felé a város határában csaknem 29 000 gyümölcsfát írtak össze, főleg szilvát, almát, őszibarackot és körtét termeltek a kanizsai polgárok.¹¹⁴

Az erdő az egyik legnagyobb kiterjedésű földbirtoktípus volt Nagykanizsán. A 19. század elején Nagykanizsa területének még 45 %-át tették ki az erdők (a teljes kanizsai uradalom esetében 48 % volt az aránya),¹¹⁵ ezzel szemben a század vége felé már csak 26 %-nyi terület minősült erdőnek.¹¹⁶ Az erdők tulajdonjogi szempontból döntően a városhoz tartoztak, az erdőélés jogszabályait is a törvényeknek megfelelően a város alakította ki, ami persze azt

---

¹¹² Arató, 2006. 41.p.

¹¹³ Lásd: Zalai Közlöny, 1901. október 10-i beszámolóját az akkori szüreti multságról.

¹¹⁴ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 1. kötet, 275.p.

A gyümölcsstermelés főleg a kiskanizsai városrészben, kistermelői rendszerben folyt; ugyanakkor mind Kanizsán, mind a mellette lévő Homokkomáromban az uraság is rendelkezett már a 18. század közepe óta kertészettel és gyümölcsössel. Lásd: MOL. P 1330. Fasc. 3. 161-162.sz.

¹¹⁵ MOL. P 1322. Fasc. 100. 377.sz.

¹¹⁶ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897. 1. kötet, 274.p.

jelentette, hogy az erdők kivágását csak miniszteri engedéllyel lehetett végrehajtani, ám azt szinte mindig megkapta a város, amikor az ínségesekre hivatkozott. A nagykanizsai belvároshoz legközelebb a szabadhegyi szőlő melletti Békástói erdő feküdt, nem véletlen, hogy azt vágták ki először. Erdő sok helyen volt a város határában, a legnevesebb részek az Alsóerdő, a Felsőerdő, a Katonatemetés, a Bálikás és a Vajda voltak.¹¹⁷ A városhoz tartozó erdőket a városi tisztviselők vadászat céljából szabadon használhatták, de a város „...erdei nem bővelkednek vadakkal...van benne őz, nyúl, róka, a szárnyasokból fogoly, fűrj, vadréce s. a. t.”.¹¹⁸ A városi erdők alapfunkciója volt a városi lakosság tüzelővel való ellátása, ugyanakkor a város bevételei között nagyon fontos tétel volt az erdőből származó jövedelem.¹¹⁹ A városnak a századfordulón sikerült hosszú távú bérleti szerződést kötnie az erdők bérbeadását illetően, ami egyrészt a bevételek stabilitása, másrészt pedig a hozzárendelhető kiadások szempontjából is jól jött.¹²⁰

A kanizsai mezőgazdasági termelés igen érdekes színfoltja volt a kiskanizsai kertgazdálkodás rendszere. Akár a korabeli leírásokat, akár a néprajzi gyűjtések anyagait, avagy a korabeli újsághíreket szemléljük, mindegyik forráscsoportban kiemelkedik a kiskanizsai földműves termelő, a sáska tevékenysége. A nagykanizsai városrész gyors urbanizálódása, az ottani tevékenységnek a kereskedelem és az ipar felé fordulása is jelentősen hozzá járult, hogy az agrárberendezkedésű kiskanizsai városrész egyre inkább a nagykanizsai terület élelmiszerellátójává vált. (A kiskanizsai lakosság mintegy 80 %-a még a világháború körüli években is a földből élt.)¹²¹ Ez a 19. század első felében még elsődlegesen alapvető élelmiszerek (búza, rozs, burgonya) termelését és értékesítését jelentette. A század közepétől azonban egyre inkább a kertkultúra felé fordult a „sáskák” figyelme, s jelentősen megváltozott a termelési rendszerük. A gyorsan gazdagodó nagykanizsai lakosság mindenre vevő volt, amellyel fogyasztását szélesíthette, így a kiskanizsai termékpalettán megjelentek a legkülönbözőbb szántóföldi vetemények. Kiemelkedett ezek közül a hagyma,¹²² amit nemcsak a kertekben, hanem nagyban már a szántóföldeken is termeltek. Az otthon kelesztett hagymapalántát elültették, s voltak olyan gazdák, akik négy-öt nagy szekérrel való hagymát megtermeltek.¹²³ A nagy mennyiségű

¹¹⁷ Halis Évkönyv, 2005. 85.p.

¹¹⁸ Horváth, 1861. 51-52.p.

¹¹⁹ Hasonló esetekkel sok helyütt találkozhatunk, lásd például Pécs esetét: Kaposi, 2006c. 132.p.

¹²⁰ Lásd például: Zalai Közlöny, 1901. november 16. Beszámoló a város 1902-re tervezett költségvetéséről.

¹²¹ N. Szabó, 1929. 343.p.

¹²² Neveztek néha Kiskanizsát a „Dunántúl Makójának” is. Lásd Farkas Tibor írását Kiskanizsáról. www.zalagyongye.rooter.hu.

¹²³ A vizsgált korszakon túli időben a kiskanizsai hagymatermelésre sajátos szövetkezeti szervezet is létrejött. (Köszönet Tóth Tibornak, a PTE FEEK professzorának, aki felhívta erre a figyelmemet a lektori jelentésében.)

hagymát a kanizsai piacon túl Szombathelyre, Budapestre, Székesfehérvárra és Pécsre is szállították.¹²⁴ De megtalálható volt a kiskanizsai termelvények között zöldségfélék szinte mindegyike, a paradicsom, a káposzta, a zeller stb.¹²⁵ Egyre nagyobb kereslet volt a nyugati városrész állattartásából származó termékeikre is: a "sáskák" látták el a nagykanizsai lakosságot különféle tejtermékekkel. Állandó árucikké vált a piacon a túró, tejföl vaj, tej stb.¹²⁶ Volt még egy termék, amely hosszú távon is nagy hírnevet biztosított a kiskanizsai lakosságnak, mégpedig a különböző virágok termeléséről van szó. Ez utóbbi esetében is tudunk arról, hogy vasúton még a pécsi vásárookra is eljutottak a "sáska" virágkertészetek termékei.¹²⁷

8. Az agrárkereskedelem és a vásárok

Nagykanizsa régi piacos hely és a térség legnagyobb piacközpontja volt, a többi zalai vagy somogyi város piaca nem vetekedhetett a kanizsai vásárral.¹²⁸ A város már a 17. század vége óta rendezhetett országos vásárokat, a királyi engedély évi négy országos vásár megrendezésére biztosított jogot.¹²⁹ A 18. századtól utolsó harmadától a nagykereskedelmi áruösszetétel, s így a nagykereskedők szakmaspecifikációja is sokat változott. Mária Terézia korában még elsődlegesen az állatkereskedelem játszotta a fő szerepet, ám a napóleoni háborúk idején a növekedő állami kereslet miatt egyértelműen a gabonaforgalmazás lendült fel.¹³⁰ Az 1820-as évek dekonjunktúrájában a gabona mellett a másik lehetőséget a gyapjúkereskedelem növekedése jelentette. Az 1830-40-es évektől viszont egyértelműen a gabonaforgalmazás előretörését

¹²⁴ Kiskanizsai szótár, 1981. 104-105.p.

¹²⁵ Zalai Közlöny, 1901. október 5.

¹²⁶ Az etnográfiai irodalom is megerősíti, hogy a nyakas és büszke kiskanizsai népesség ló-és szarvasmarhatartó volt, de nem foglalkozott kecske, birka avagy számartartással, és még a sertés sem volt arrafelé divatos. Lásd: N.Szabó, 1929. 338-339.p.

¹²⁷ A kiskanizsai kertkultúra egyéb, főleg 20. századi hatásairól lásd: Molnár, 2005. Érdekes módon, a kanizsai környékről származó karácsonyi fenyő azóta is minden évben megjelenik a pécsi piacon. (Buday-Sántha Attila, a PTE KTK professzora volt szíves felhívni erre a figyelmemet.)

¹²⁸ Bácskai, 1993. 226.p. Az 1828-ban Kanizsa az ország nyolcadik legnagyobb piacközpontja volt.

¹²⁹ MOL. Helytartótanácsi Levéltár. C 35. 106. Lad. A Fasc 33. N.36. A vásártartási kiváltság 25 évre szólt, utána – némi fizetség ellenében – azt meg lehetett hosszabbítani. 1697-ben I. Lipót király kiváltságlevele négy napot jelölt ki éves vásár megtartására: Purificationis Beatae Mariae Virginis (febr.2.); Exaudi vasárnapja, vagyis a Húsvét utáni 6. vasárnap; Ascensionis Beatae Mariae Virginis (augusztus 15); illetve a Beatae Mariae Virginis Festivitas (szeptember 12). A reformkorban a kanizsai országos vásárok száma hatra emelkedett.

¹³⁰ A korszak egyik legjelentősebb kanizsai gabonakereskedője Gottlieb Mayer volt. Az ő gabonakereskedelmére lásd: ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1811. február 11. N.21/3., 1811. március 6. 36/6. 146.p., 1811. március 27. 87/11., 1811. április 30. 90/62. N.452., 1811. augusztus 3. 1/1. 954.p., 1811. november 11. 5/2. 1513.p., 1811. december 20. 34/22. 1663.p.

figyelhetjük meg, a legnagyobb kereskedő családok (Mayer, Leszner, Benzion, Lachenbacher stb.) elsődlegesen a gabonaszállításra szakosodtak.¹³¹ A gabona- és állatkereskedelem a forradalom utáni időkben is alapvetően a zsidó nagykereskedő családok kezében maradt, akik közül sokan országos hálózatokat is kiépítettek, nem is beszélve azokról a forgalmazókról, akik Bécsben és Budapesten is raktárakkal és üzletekkel rendelkeztek.¹³²

1851-ben egy osztrák kimutatás szerint a városban működő 39 nagykereskedő közül 9 foglalkozott gabonaforgalmazással, s az adókimutatások szerint egyértelműen ők voltak a legnagyobb jövedelmet realizáló városlakók.¹³³ Az 1850-es évektől gyorsan bővülő osztrák piac – összekapcsolódva az 1873-ig tartó nagy konjunktúrával - további előrelépési lehetőséget biztosított. Ebben az időben vált a gabona meghatározó terméké a magyar exportban, s ebből a kanizsai kereskedők is kivették a részüket. A folyamat egyik világos jegye volt a kereskedők számának gyors szaporodása: az 1857. évi kamarai jelentés adatai szerint Kanizsán már 58 nagykereskedő működött, s közülük 23 foglalkozott gabonakereskedelemmel.¹³⁴ A kereskedők számának további növekedését láthatjuk az 1860-70-es években is, ám az 1873. évi tűzsdeválság s az utána bekövetkező világpiaci áresés miatt a gabonakereskedelem helyett egyre jelentősebbé váltak a kínálat szélesítése révén megjelenő szakágak, mint például a bor-, a fűszer-, a déligyümölcs-, a liszt- és a sertéskereskedők.¹³⁵

Természetesen a 19. századi modernizációs folyamatok segítették a városi kereskedelem bővülését. A vasút, mint a gyors szállítás eszköze az 1860-es évek elején már megjelent a városban. A Südbahn vonalán mind a két főváros (Pest-Buda és Bécs), a nyugati és déli osztrák területek (Steiermark, Karinthia stb.), valamint a tengerparti kikötők gyorsan elérhetővé váltak. Emellett javult a város belső infrastruktúrája is. Egyre több gabonátárház és csarnokot építettek, megjelentek a nagy elárusító helyek (magazinok, bazárok stb.), jelentősen javult a piactér kiépítettsége, kövezett, viszonylag jó minőségű utakat építettek vagy éppen kongó (klinker) téglával rakták ki azokat stb.).¹³⁶ Szükség is volt a helyi tároló kapacitások növelésére, hiszen az adatok azt mutatják, hogy a kanizsai gabonaforgalom mértéke folyamatosan emelkedett. 1863-ban 543 590, 1865-ben 894 700 pozsonyi mérőnyi gabonát forgalmaztak a kanizsai nagykereskedők, de volt olyan esztendő is ebben az évtizedben, amikor már az 1,2 millió mérőt is elérte a forgalom nagysága.¹³⁷ Nem véletlenül jegyzi meg az egyik kamarai

---

¹³¹ Kaposi, 2006a. 269.p.

¹³² Lásd részletesebben: Blankenberg, 1929.

¹³³ Nieder-österreichische Gewerb-Verein, 1851. június 12.

¹³⁴ Verzeichnis der Wahlberechtigten, 1857. 50.p.

¹³⁵ Ez már az 1876. évi kamarai adatok alapján is világosan látszik. Lásd: A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának... 1876. évi jelentése, Sopron, 1878. 538-543.p.

¹³⁶ Az ekkor végbement gazdasági változásokhoz lásd: Kaposi, 2007. 539-541.p.

¹³⁷ A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései, 1860-62. 95-95.p.; 1864-65. 103.p.

jelentés, miszerint „A vasút miatt a forgalomnak valóságos gyűjtőpontjává vált” a város, ahonnan Bécs, Pest-Buda és Trieszt felé visznek nagy tömegű árut.

A kanizsai agrár-nagykereskedelem egy új lehetőségét biztosította a csak nyomott áron értékesíthető gabonával szemben a századfordulón egyre erőteljesebbé váló állatkereskedelem. Alábbi áttekintő táblázatunk a dunántúli városok forgalmi adatait mutatja.

6. táblázat

A dunántúli városok piacain történő állateladások száma 1908-ban¹³⁸

<i>A város neve</i>	<i>Ló</i>	<i>Szarvasmarha</i>	<i>Juh, kecske</i>	<i>Sertés</i>	<i>Összesen</i>
Pécs	1381	3386	24	328	5119
Székesfehérvár	5478	6981	210	474	13143
Győr	7322	14835	10431	4236	36824
Komárom	536	1479	67	143	2225
Sopron	4955	34176	522	65406	105059
Kaposvár	900	3642		51000	55542
Szekszárd	2704	5858	206	3900	12668
Kőszeg	4050	6800		1400	12250
Szombathely	1412	14159		10359	25930
Pápa	6896	17488		6896	31280
Veszprém	468	5650	2480	1326	9924
Nagykanizsa	4700	79842	1056	37112	122710
Zalaegerszeg	2200	11500		10360	24060
Kismarton	39	304		29	372

Látható a táblázatból, hogy a Dunántúlon a 14 (törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú) városból kettő település emelkedett ki az állatkereskedelmet illetően. A legtöbb állatot Nagykanizsán adták el (122 710 darab), a második helyen nem sokkal tőle elmaradva Sopron szerepel 105 059 darabbal.¹³⁹ Ezt követően a forgalmi adatokban jelentős törés látszik, a harmadik legnagyobb értékesítést lebonyolító város Kaposvár volt, ahol 55 542 darab kelt el. Feltűnő ugyanakkor, hogy a Nagykanizsánál jóval nagyobb lakossággal rendelkező, s korábban komoly mezőgazdasági forgalmat bonyolító városok (Székesfehérvár, Győr stb.) az állateladásokat tekintve csak az egyharmadát-egynegyedét tették ki a nagykanizsai és soproni forgalomnak. Különösen szembeötlő Pécs nagyon alacsony volumene, a Dél-Dunántúl legnagyobb és legiparosodottabb városában egy évben mindössze 5119 állatot adtak el.

¹³⁸ A táblázat Thirring, 1912. 284.p. adatai alapján összeállítva.

¹³⁹ Érdeemes megjegyezni, hogy hasonló folyamat, miszerint a gabonáról az állatkereskedelemre tevődik át a hangsúly, más magyarországi városokban is lejátszódott. Lásd például Győr esetére Szakál Gyula tanulmányát.

Ha fajták szerint vizsgáljuk az állatkereskedelmet, akkor egy sajátos szakosodást figyelhetünk meg a nagyobb forgalmat lebonyolító városok esetében. A szarvasmarhaforgalmat tekintve (ne felejtsük el, hogy ez volt a legnagyobb helyigényű, legnagyobb infrastruktúrát igénylő kereskedelmi ágazat) Nagykanizsa emelkedik ki a sorból, hiszen az évi forgalom csaknem elérte a 80 000-es darabszámot; ugyanakkor a második legnagyobb forgalmú város, Sopron forgalma viszont csak a felét érte el a kanizsainak. A sertéskereskedelem terén egyértelműen Sopron vezet a maga 65 406 darabos állományával, míg a második helyen Kaposvár áll az 51 000 darabos nagyságrenddel, míg ebben az esetben Nagykanizsa csak a harmadik helyen található 37 112 darabbal. Itt minden bizonnyal arról van szó, hogy az állatkereskedelemnek térbeli fizikai korlátai is lehettek; ugyanakkor a későn induló somogyi megyeszékhely azért specializálódott a sertéskereskedelemre, mert a szarvasmarha-kereskedelem már régóta Nagykanizsán összpontosult. Sopron sertéskereskedelemben betöltött pozíciója nem meglepő, hiszen azt a néprajzi irodalom is kiemeli, hogy már a 18. század óta a soproni kereskedők voltak azok, akik személyesen vagy ügynökeik révén még a Dél-Dunántúl területén is meghatározó pozícióba kerültek,¹⁴⁰ ugyanakkor közismert az is, hogy amíg az alsó-ausztriai kereskedők az 1880-as években át nem vették a soproniaktól a sertéskereskedelmet, addig óriási kereskedelmi koncentráció figyelhető meg a városban.¹⁴¹

Ha országos léptékben szemléljük a nagykanizsai állatkereskedelem méretét, akkor is annak különleges voltát állapíthatjuk meg. Az 1908. évi adatok alapján Nagykanizsát csak két város előzte meg. A legtöbb állatot a nagyon régóta óriási állatkereskedelmet lebonyolító Debrecen forgalmazta, ezen a piacon 217 243 állatot adtak el. A második helyen Budapest található a 187 093 darabos forgalmával, utána viszont az alig 25 000 lakosú Nagykanizsa következik. Fajták szerint vizsgálva viszont Nagykanizsa a szarvasmarha-kereskedelemben megőrizte az első helyét: Debrecenben 49 860, Budapesten 44 727 szarvasmarhát adtak el; ugyanakkor az említett két másik város állateladásaiban egyértelműen a sertésállomány dominált; illetve Debrecen esetében ki kell emelnünk az ottani eladások egynegyedét kitevő juhállomány szerepét. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a magyarországi állatkereskedelemben Nagykanizsának központi, meghatározó szerepe volt, hiszen a legnagyobb szarvasmarha eladó hely volt a világháború előtti időben, ugyanakkor az összesített adatok alapján a magyar városok közül a harmadik helyen állt.¹⁴² Ha azonban az eladott állatokat ún. számosállatba számoljuk át, akkor Nagykanizsa

---

¹⁴⁰ Lásd: Magyar Néprajz III. 678-680.p.

¹⁴¹ Horváth, 1982. 79-80.p. Jellemző, hogy 1898-1911 között évente 60-70 000 sertést adtak el Sopronban; ezzel szemben korábban, az 1870-es években volt amikor 651 000 darabot értékesítettek.

¹⁴² A nagy volumenű szarvasmarha-kereskedelem célállomása a Monarchia délnyugati területei, a tenger mellék, valamint Észak-Olaszország városai voltak; ez a külkereskedelmi modell már sok évszázada működött.

a hazai városok között egyértelműen az első helyre kerül, főleg a nagytömegű szarvasmarha eladása miatt.¹⁴³

De nemcsak a nagykereskedelem vált fontossá a város életében, mellette igen nagy szerep jutott a mezőgazdasági termékek kiskereskedelmének is. A korabeli városokban, s főleg az agrártérségek központjaiban lévő városokban a gyorsan növekedő népesség ellátásában még mindig meghatározó szerepe volt a városban vagy annak közvetlen környékén megtermelt élelmiszereknek. A helyi ellátás céljából a napi és heti piacoknak volt nagyobb jelentősége. A város központja, az Erzsébet tér, a Fő utca, a mai Deák és Eötvös-tér (ezek a századfordulóra már kövezett burkolatot kaptak) különböző vásároknak volt a helyszíne. Napi élelmiszerekhez főleg az Erzsébet téri standokon és kofáknál lehetett hozzájutni. Korabeli fényképeken is jól kivehető, hogy sorokba rendezve, néha asztalról, néha csak a földre leterített ponyvákra, kosarakból árulták zömmel középkorú asszonyok a különböző termékeket. Egy századfordulón készült leírás szerint a következő rituálé szerint zajlott a termékek elosztása: *„Reggel korán már ott vannak a piacon a sáskák... bagolai, pallini és szentmiklósi és sánczi menyecskék egészítik ki a gyülekezetet. Mint a hollók a dögtestre, úgy rohannak oda a nagykanizsai kofák...egy félóra alatt az összes termék a kofák kezében van...a falusi asszonyok örülnek, ha egyszerre túladhathatnak áruikon, amelyik itt marad, az felemeli az árt oly magasra, mint a kofák.”*¹⁴⁴ De megjelentek a téren a különböző mozgóárusok is, akik már szekerekről, hűtött, zárt kocsikról húst mértek, avagy zöldséget árultak. A jelentősebb (országos) vásárokon igen sok idegenből jött kereskedő is előfordult, akik a helypénz megfizetése után szabadon tevékenykedhettek. A vásárlóközönség sajátos megoszlást mutat: a nevezetesebb polgárcsaládok, akik már cselédeket, komornát vagy egyéb alkalmazottakat tudtak tartani, már a házvezetőt küldték egy-két cipekedő cseléddel a piacra vásárolni; ugyanakkor az átlagos lakosok (a bevásárlás főleg női tevékenység volt) személyesen jelentek meg a piacon. Tudjuk azt is, hogy nemcsak az intézményes vásárokon lehetett élelmiszert vásárolni, működött még a vándorló módszer is, illetve sok olyan üggyel találkoztunk, ahol engedély nélkül az utcákon, kapualjakban árusítottak élelmiszert.

---

¹⁴³ A számosállatba való átszámításnak sok modellje van. Jelen esetben a nagy általánosságban használt formát vettük alapul, amely szerint egy szarvasmarha egyenértékű egy lóval, avagy 24 juhval, vagy 5 sertéssel.

¹⁴⁴ Zalai Közlöny, 1901. október 5.

9. Összegzés

A magyarországi városok kétségtelenül nagy változáson mentek át a dualizmus korában. Ez volt az a korszak, amikor sok helyen megteremtődött a gyáripár, amely a hagyományos kisipar mellett egyre fontosabb ágazattá vált. De ebben a korszakban ment végbe a pénzügyi-és a közlekedési infrastruktúra kiépülése, valamint a köz-és magánszolgáltatási rendszer további területeinek az erősödése is. A magyarországi városokban működő mezőgazdaság a legtöbbször látványosan háttérbe szorult, az ágazat foglalkoztatása csökkent, s egyre inkább munkaerő kibocsátóvá vált. Abban viszont igen nagy változatosság figyelhető meg, hogy az ország mely területein hogyan és milyen arányban mentek végbe ezek a folyamatok.¹⁴⁵

Ha eredményeinket összegezzük, akkor Nagykanizsa mezőgazdasági struktúráját illetően néhány fontosabb sajátosságra hívhatjuk fel a figyelmet. Egyrészt a városi mezőgazdaság továbbra is erősen őrizte tradícióit, amiben nagy szerepe volt annak, hogy a korabeli városi életmód, az ágazatok gyenge differenciáltsága egyenesen feltételezte és szükségessé tette a földdel való rendelkezést, a mezőgazdasági termelést, az értékesítést, a jövedelmek ez úton történő kiegészítését. A korabeli visszaemlékezésekből világosan tudjuk, hogy a társadalmi presztízsből nagyon fontos szerepe volt a földbirtokkal (főleg a szőlővel) való rendelkezésnek. A másik meghatározó tendencia az, hogy a Batthyány földesúri család tagjai a 19. század során fokozatosan teret veszítettek a városon belül: a földesúr a városiakkal való állandó küszködés helyett egyre inkább az uradalmára koncentrált, s így a városi speciálisan elaprózódott földbirtokrendszer tovább élhetett. A harmadik sajátosság a két városrész eltérő gazdasági tevékenységében fogható meg: míg a nyugati városrész egyértelműen a mezőgazdaságra (főleg a kertkultúrára és az állattartására) specializálódott, addig a keleti városrész (Nagykanizsa) lakóinak életében a kereskedelem és az ipar sokkal nagyobb szerepet játszhatott. Kiemelhetjük azt is, hogy Nagykanizsa - kihasználva szerencsés tájföldrajzi adottságait - az 1770-80-as évektől a térségben egyre fontosabb kereskedelmi pozíciót ért el: az első világháború előtti években országos méretekben is a legnagyobb állatkereskedelmi piacközponttá vált. S végül ehhez kapcsolódóan emeljük ki, hogy a város gazdasági struktúrájának különleges vonása volt a zsidó nagykereskedelem térségi koncentrációja, amely megteremtette a városnak a nemesi és egyházi befolyástól való nagyobb függetlenségét, valamint létrehozott egy liberális társadalmi légkört.

---

¹⁴⁵ Sok minden játszott szerepet ebben a folyamatban. Gondoljunk csak azokra az alföldi városokra, amelyeknek 100-150 000 holdas határai voltak; avagy éppen azokra, amelyek abszolút földesúri függés alatt éltek nagyon sokáig; s akkor nem is részleteztük a bányavidékek városait stb.

A tételesen hivatkozott szakirodalom

- A Batthyányak nemzetsége Vas vármegyében. 15 nemzedék jeles személyiségei 1452-1966.* 2007. (A bevezetőt írta és a szöveget összeállította: Dr. Nagy Zoltán). Testis Temporis – Az idő tanúja 19. Körmend.
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája.* 1897. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 1. kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. tcz. alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként.
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája.* 1897. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 2. kötet: Gazdacímtár. A 100 holdon felüli birtokok.
- A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint.* 1913. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 41. kötet. Budapest,
- A magyar vízszabályozás története* 1973. (Összeállította és szerkesztette: Ihrig Dénes). Budapest.
- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései a területén folyó gazdasági tevékenységről az 1860-as évektől kezdve az 1880-as évekig.* (A különböző évekre vonatkozó jelentések néha több évre vonatkoznak, összevont formában adták közre. A nyomtatott változatokat levéltárak őrzik, mi a Baranya Megyei Levéltárban lévő sorozatot használtuk.)
- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. M. K. Földművelési, Ipar és Kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876.-ik évi statistikai jelentése* 1878. I. rész. Sopron.
- Arató J. *Életem 1891-1965.* (Kézirat, megjelentetésre előkészítve). A memoár lelőhelye: JPM Új-és Legújabb kori Történeti Osztályának Gyűjteménye. Ad. 366-75. (A jegyzetekben a gépelt kéziratban lévő oldalszámokra hivatkozunk).
- Bácskai V. 1993. *Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében.* In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg.

- Bácskai V. 2002. *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bairoch P. 1990. *A hagyományos társadalmak urbanizációja (17-18. század)*. Világtörténet 47-60.p.
- Barbarits L. 1929. *Nagykanizsa*. In: *Nagykanizsa. Magyar Városok Monográfiája IV*. 1929. (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala.
- Beck T. 2005. *A filoxéravész Magyarországon (Mezőgazdaság-történeti tanulmányok 10.)* Budapest. Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- Blankenberg I. 1929. *Nagykanizsa kereskedelmének múltja*. In: *Nagykanizsa. Magyar Városok Monográfiája IV*. (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 289-299.p. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala.
- Corfield, P.J. 1995. *Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában*. In: *A modern város történeti dilemmái* (Szerk.: Gyáni Gábor). Debrecen, 1-14.p. Csokonai Kiadó.
- Fényes E. 1866. *Magyarország ismertetése statisztikai, földirati s történelmi szempontból*. Pest, 1. kötet.
- Feyér P. 1970. *Szőlő-és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hausmann, R. F. 2007. *Wirtschaftseliten im 18. und 19. Jahrhundert in der Steiermark*. In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2005 in Bad-Radkersburg*. Graz, 140-160.p.
- Halis év – könyv* 2005. (Szerk: Czupi Gyula). Nagykanizsa. Kiadja a Halis István Városi Könyvtár.
- Horváth Gy. 1861. *Kanizsa város története, avagy jelen viszonyai*. Kanizsa.
- Horváth Z. 1982. *A soproni sertéskereskedelem a XIX. század második felében*. In: *A Dunántúl településtörténete IV. 1867-1900*. Veszprém, 79-93.p.
- Kaposi Z. 2006a. *A kanizsai kereskedelem fejlődése (1690-1849)*. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia II*. (Szerk.: Lendvai Anna és Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 241-291.p.

- Kaposi Z. 2006b. *Kanizsa mezőgazdasága a feudalizmus utolsó időszakában (1690-1849)*. In: Nagykanizsa. Városi monográfia II. (Szerk.: Lendvai Anna és Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 151-197.p.
- Kaposi Z. 2006c. *Pécs gazdasági fejlődése 1867-2000*. Pécs, Pécs-Baranyai Kereskedelmi-és Iparkamara.
- Kaposi Z. 2007. *Nagykanizsa gazdasági változásai (1867-1945)*. In: Európai kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia (Szerk.: Gulyás László – Gál József). Szeged, 539-545.p.
- Keleti K. 1875. *Szőlészet I. rész. Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-73*. Budapest. KSH.
- Kerecsényi E. 1979. *A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába*. In: Zalai Gyűjtemény 12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalaegerszeg, 147-166.p.
- Kiskánizsai szótár* 1981. (Szerk: Markó Imre Lehel). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Magyar Néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség*. 1991. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlei* 1925. (Gazdacímtár). Budapest, KSH.
- Magyarország városainak háztartása az 1910. évben*. 1916. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 58. kötet. Budapest, KSH.
- Molnár Á. 2005. *Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán*. A kiskánizsai „sáskák” példája. Korall, 19-20. május. 190-217.p.
- Németh L. 2008. *Ügyvédek Nagykanizsán (1850-1875)*. In: A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 97-111.p.
- Népszámlálás, 1910. Lásd például: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*. Budapest, 1913. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 48. kötet; illetve lásd a hasonló című, 1869., 1880., 1890., 1900. évi kötetet.

- N. Szabó L. 1929. *Kiskanizsa az etnográfia tükrében*. In: Nagykanizsa. Magyar Városok Monografiája IV. (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 335-359.p. A Magyar Városok Monografiája Kiadóhivatala.
- Orosz I. 1979. *Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben*. In: Magyarország története 1848-1890 (Szerk.: Kovács Endre). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rákossy A. 2006. *Batthyány Gusztáv, a hitbizomány birtokosa 1870-1883 között*. In: A Batthyányak évszázadai (Szerk.: Nagy Zoltán). Körmend-Szombathely, 181-186.p.
- Rúzsás L. 1963. *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII-XIX. században*. In: Értekezések 1961-1962. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Budapest, Akadémiai Kiadó, 279-317.p.
- Scott M. E. 1999. *Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes. Burgenland Történelmi Gazdacímtára 1893-1930*. In: Burgenländische Forschungen. Herausgegeben von Burgenländische Landesarchiv. Band 79. Eisenstadt.
- Simonffy E. 1971. *Kanizsa utolsó pere a földesurasággal*. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Nagykanizsa.
- Simonffy E. 1975. *Kaposvár a várossá alakulás útján (A XIX. század 30-70-es évei)*. In: Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 243-297.p.
- Szakál Gy. *Győri elit a 19. és a 20. század fordulóján*. www.vleveltar.gyor.hu
- Szőlőtermelés* 1986. *Közégsoros adatok 1873-1965*. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, KSH.
- Tersánczky J. 1887. *Szabadhegy monographiája 1850-1886*. Nagykanizsán, azaz a nagykanizsai „Szabadhegy” történetének, fejlődésének, gazdaságának, szőlészeti, borászati, gyümölcsészeti és konyhakertészeti közhasznú leírása térképpel. Nagykanizsa. Nyomtatott Fischl Fülöp nyomdájában.
- Thirring G. 1912. *A magyar városok statisztikai évkönyve*. 1. évfolyam (1-2. kötet, egybekötve). Budapest.
- Tóth T. 1975. *Félúton a megyeszékhely és a megyeközpont között (Adatok a dualizmus-kori Kaposvár gazdaságtörténetéhez)*. In: Kaposvár.

Várostarténeti tanulmányok. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 297-327.p.

Verzeichnis der für die Handels und Gewerbekammer in Oedenburg. 1857.
Odenburg.

De Vries, J. 1984. *European Urbanization*. London, Meuthen.

Zalavármegyei évkönyv a Milleniumra. 1896. (Szerk.: Halis István, Hoffmann Mór). Nagykanizsa.

Zimányi V. 1962. *A herceg Batthyány család levéltára.* (Repertórium).
Budapest, Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya – Levéltárak
Országos Központja.